

Tilburg University

In de spiegel van de Inuit

Bastmeijer, Kees

Publication date:
2013

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Bastmeijer, K. (2013). *In de spiegel van de Inuit: Prikkels voor een fundamenteel debat over natuurbeschermingsrecht in Nederland*. KNNV Uitgeverij.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Prof. dr. Kees Bastmeijer

Hoogleraar natuurbeschermings- en waterrecht, Universiteit Tilburg

15e Victor Westhofflezing gehouden op 29 mei 2013

In de spiegel van de Inuit

Prikkels voor een fundamenteel debat over natuurbeschermingsrecht in Nederland

1. Inleiding

Enige tijd geleden bezocht ik samen met mijn broer diverse plaatsen in Groenland. Hoewel de westerse invloeden op veel plaatsen groot genoemd moeten worden, zijn er nog veel verschillen met de Nederlandse samenleving zichtbaar. Daarbij gaat het onder meer om de plaats die de natuur in de samenleving inneemt (of wellicht beter, de plaats die de samenleving in de natuur inneemt). Op veel plaatsen is de visserij en de jacht voor de voedselvoorziening voor families nog heel belangrijk en kinderen hebben volop mogelijkheden om in contact met de natuur te zijn. Afhankelijk van de locatie op Groenland zijn het jager-verzamelaar-bestaan en het westerse commerciële bestaan in meer of mindere mate naast elkaar zichtbaar. Zo zagen we in Ilulissat twee jagers op een steen een kort daarvoor gevangen zeehond ‘schoonmaken’, maar de plaats kent ook twee luxe hotels en een visfabriek. Observaties en gesprekken leverden een stroom aan prikkelingen op om na te denken over hoe de traditionele Inuit (eskimo)¹ vroeger in de Arctische gebieden hebben geleefd. Een verzameling van dergelijke prikkels is te vinden in het Nationaal Museum van Groenland in Nuuk, waar onder meer een prachtige tekening te bewonderen is van de ‘moeder van de zee’, gemaakt in 1919. Deze Inuit-legende over ‘de moeder van de zee’ (zie hierna), illustreert de belangrijke positie van dieren (in deze legende – zeezoogdieren) in de spirituele wereld van de traditionele Inuit.

Lemaire waarschuwde ruim 30 jaar geleden al voor het te romantische beeld van de jager-verzamelaar als voorbeeld van de ecologisch verantwoorde mens.² Volgens Lemaire kunnen we – en hij verwijst daarbij naar Marx – “de nuchtere opmerking maken, dat de bescheidenheid van de Indiaanse verhouding tot de natuur voortvloeide uit de beperktheid van hun werktuigen.”³ Ook stelt Lemaire dat er voldoende voorbeelden zijn van een discrepantie tussen ideologie en feitelijk gedrag.⁴ Voorts moet men denk ik bedacht zijn op het risico dat bepaald gedrag wordt ingekleurd met Westerse noties als ‘duurzaamheid’ of voorzien wordt van een ethische lading (bijv. ‘diervriendelijk’) die geen recht doet aan het Inuit-denken.

Deze kanttekeningen komen hierna nog in meer detail terug, maar betekenen niet dat we niet kunnen proberen bepaalde kenmerken van de traditionele Inuit-cultuur bloot te leggen die voor ons eigen denken over milieu- en natuurproblematiek nuttig zouden

kunnen zijn. Het gaat er dan niet om het traditionele denken te idealiseren maar veeleer de eigen situatie beter te leren kennen: verdieping in de Inuit-cultuur maakt het mogelijk tijdelijk afstand te nemen van de Nederlandse detaildiscussies over natuurbescherming, de meer fundamentele oorzaken van onze natuurproblematiek beter te begrijpen en te beoordelen of we op de goede weg zijn in onze voortdurende juridische zoektocht naar oplossingen. Met dit doel waag ik mij daarom in deze bijdrage aan een vergelijking tussen een traditionele jager-verzamelaar-samenleving ('de' traditionele Inuitcultuur) en de Westerse Nederlandse samenleving⁵ (door Adam Smith (1723-1790) the 'stage of commerce' genoemd):

Welke inspiratie voor het Nederlandse debat over natuurbeleid en natuurbeschermingsrecht kunnen we ontleen aan een vergelijking tussen de traditionele Inuit-cultuur en onze samenleving? Kan deze vergelijking ons meer inzicht geven in de fundamentele van onze 'natuurproblematiek' en de rol die we het recht toedichten om de problemen op te lossen?

Daarbij wordt de aandacht toegespitst op drie onderling nauw samenhangende thema's:

[A] De mens-natuur-relatie (de 'ontgroening' van onze samenleving);

[B] De plaats van het individu in de gemeenschap (met bijzondere aandacht voor het eigendomsrecht);

[C] De intensiteit van natuurgebruik en accumulatie van individuele rijkdom.

Helder is dat deze vergelijking niet volledig kan zijn. Het betreft brede thema's die in de loop der eeuwen het onderwerp van vele boeken zijn geweest. Volledige bespreking veronderstelt dat beide samenlevingen, inclusief hun historische ontwikkeling, vanuit diverse disciplines volledig worden begrepen en dat ligt ver buiten mijn vermogen. De ambitie is daarom beperkt tot het aan bod laten komen van enkele opvallende aspecten binnen de genoemde thema's die volgens mij relevant zijn voor ons denken over milieu- en natuurbehoud en de rol van het recht.

Omdat er tussen de verschillende Inuit-gemeenschappen in het Arctische gebied onderling vele verschillen bestonden en bestaan, is binnen deze thema's gezocht naar enkele 'rode draden' of kenmerken die op veel van deze Inuit-gemeenschappen toepasselijk waren. Ik heb daarbij zoveel mogelijk oude etnografische literatuur gebruikt, betrekking hebbend op Inuit-gemeenschappen in verschillende delen van Noord- en Zuid Alaska, Centraal Canada, Labrador en Groenland, om zoveel mogelijk over westerse invloeden heen te kijken. Vanwege deze gemeenschappelijke kenmerken wordt hierna gesproken over 'de' Inuit-cultuur, al is dit vanwege de vele variaties in tradities en denken tussen de verschillende Inuit-gemeenschappen dus niet geheel zuiver. Voorts gaat het in deze bijdrage uitdrukkelijk niet om de vraag hoe duurzaam de Arctische gemeenschappen vandaag de dag handelen. Helder is dat de meeste gemeenschappen in relatief korte tijd steeds meer kenmerken van onze samenleving vertonen. Er is tegen deze achtergrond voor gekozen de beschrijvingen over de Inuit-gemeenschappen in de verleden tijd vorm

te geven, al is het van het grootste belang om te benadrukken dat veel componenten van de traditionele cultuur (bijv. bepaalde taboes) nog in leven zijn of invloed hebben op het dagelijkse leven van mensen in het Arctische gebied.

De bespreking van de vergelijking van beide samenlevingen ten aanzien van de bovengenoemde drie thema's volgt in paragraaf 2.1, gevolgd door een tussenconclusie in paragraaf 2.2. In paragraaf 3.1 wordt vervolgens kort de indrukwekkende groei van ons natuurbeschermingsrecht beschreven, waarbij zal worden opgemerkt dat de effectiviteit van dat recht helaas tegenvalt. In paragraaf 3.2 zoom ik daarom in op enkele zwakke punten van dat natuurbeschermingsrecht. Daarbij zal ik laten zien dat veel van die zwakke plekken voortvloeien uit de in 2.1 beschreven kenmerken van onze maatschappij. Hoe deze zwakke plekken precies moeten worden aangepakt vraagt een meer gedetailleerd debat, maar om dit debat te prikkelen worden in paragraaf 4 – gebaseerd op al het voorgaande – tien stellingen over de verbetering van het natuurbeschermingsrecht in Nederland geformuleerd. In paragraaf 4.3 wordt afgesloten met enkele opmerkingen over de rol van de overheid.

2. In de spiegel van de Inuit

2.1 Een vergelijking van de Inuitcultuur en de onze moderne westerse samenleving op drie hoofdthema's

[A] Mens-natuur-relatie: De 'ontgroening' van onze samenleving

De Inuit

Een eerste kenmerk van de Inuitcultuur ten aanzien waarvan het contrast met de huidige Nederlandse maatschappij groot is, betreft de sterke feitelijke en spirituele mens-natuur-relatie. De traditionele Inuit waren voor het overleven direct afhankelijk van wat de natuur te bieden had. De jachtdieren en hun leefgebieden maakten een bijzonder belangrijk deel uit van het leven van de Inuit en speelden een centrale rol in de spirituele overtuigingen. Zoals verwoord door Oswalt ten aanzien van de Kuskokwim Inuit (Zuidelijk Alaska): "The natural world, represented by plants, animals, people, the landscape, and heavens, was intimately jointed with the supernatural sphere represented by spirit beings and forces."⁶ Dit brede thema kan hier onmogelijk uitputtend worden besproken, maar om een goede indruk te geven is het goed om de in de inleiding genoemde Inuit mythe over 'de moeder van de zee' en de consequenties voor het leven van de Inuit nader toe te lichten. De mythe over 'de moeder van de zee', 'Sedna' of 'Sana' genaamd (ook aangeduid als Takanakapsaluk bij sommige groepen), heeft een centrale plaats in de cultuur van veel Inuitgemeenschappen. In 1901 schreef Boas: "The mythological basis of many practices and beliefs of these tribes is founded on the Sedna legend."⁷

De legende kent afhankelijk van geografische locatie, tijdsperiode en Inuit-gemeenschap, veel uiteenlopende versies.⁸ Een in relatief oude bronnen veel verwoorde versie⁹ (maar

met diverse variaties) betreft het verhaal van een jonge vrouw die tot verdriet van haar vader niet wil trouwen met een man uit de eigen gemeenschap, en meegaat met een vreemde man die haar veel moois belooft over zijn woonplek.¹⁰ In ‘werkelijkheid’ blijkt het te gaan om een Noordse stormvogel (in sommige andere versies betreft het een raaf) die zich als man heeft voorgedaan en ook de beloftes over de woonplek blijken onjuist. De jonge vrouw is ongelukkig maar wordt gered door haar vader, die de vogel doodt. Op de terugweg over zee veroorzaken de andere stormvogels, woedend vanwege de moord op hun vriend,¹¹ met hun vleugels een hevige storm en de vader gooit Sedna in zee in de hoop met dit offer aan de vogels de storm te kunnen beëindigen. De vrouw houdt zich vast aan de rand van de boot maar haar vader hakt haar vingers af. Deze vingers vallen in zee en worden de walvissen en zeehonden. De jonge vrouw transformeert zich in de zeegodin Sedna, de moeder van de zee (en woont in een huis in de onderwereld).

Sedna werd op basis van deze legende door de Inuit gezien als een machtige godin die niet getart mag worden. Gebeurt dit wel, dan zal Sedna de dieren buiten het bereik van de Inuit-jagers houden. Daarmee zal duidelijk zijn dat Sedna een centrale plaats innam in een gemeenschap die voor het overleven direct afhankelijk was van de jacht en visvangst:

“This woman, the mother of the sea-mammals, may be considered as the principal deity of the Central Eskimo. She has supreme sway over the destinies of mankind, and almost all the observances of these tribes are for the purpose of retaining her good will or of propitiating her if she has been offended.”¹²

De term ‘observances’ in dit citaat heeft betrekking op talloze taboes die door de Inuit in acht genomen moesten worden om Sedna gunstig te stemmen.¹³ Veel van deze taboes hadden betrekking op de dieren waarop gejaagd werd: de wijze waarop ze bejaagd mochten worden, hoe ze vervoerd mochten worden, hoe en wanneer ze schoongemaakt, verwerkt en gegeten mochten worden, e.d. De taboes verschilden sterk per gemeenschap maar waren gebaseerd op de erkenning dat dieren zielen hebben.¹⁴ Deze zielen, ook de zielen van mensen, “blijven de wereld (onzichtbaar) bevolken, hetgeen duidelijk maakt dat Inuit geen onderscheidt maakten tussen de natuurlijke en bovennatuurlijke wereld op de manier zoals wij dat doen en dat ieder mens dus omzichtig en zich houdend aan de geldende taboes moest gedragen.”¹⁵ Schending van een taboe kon namelijk leiden tot aantasting van de ziel en daarmee ook belediging van Sedna, hetgeen kon resulteren in onsuksesvolle jacht, slecht weer, ziekte of zelfs de dood.¹⁶

Veel auteurs wijzen in dit verband op de uitspraak van Ivaluardjuk, een Iglulik Inuk die in 1922 in gesprek is met Knud Rasmussen:

“The greatest peril of live lies in the fact that human food consists entirely of souls. All the creatures that we have to kill and eat, all those that we have to strike down and destroy to make clothes for ourselves, have souls, like we have, souls that do not perish with the body, and which must therefore be propitiated lest they should revenge themselves on us for taking away their bodies.”¹⁷

Daarmee was vrees, parallel aan een geloof in ‘permanentie’ vanwege reïncarnatie van leven, een belangrijke component van het leven van de Inuit.

Indien een taboe wordt overtreden, hetgeen regelmatig voorkwam omdat er vele waren, dan was publiekelijke erkenning van de overtreding veelal voldoende om de negatieve gevolgen te voorkomen,¹⁸ maar het kon ook zijn dat een sjamaan (‘angakkoq’) de relatie met Sedna moest herstellen om zo de dieren weer de vrijheid te geven en de jacht weer mogelijk te maken.¹⁹

Zoals gezegd bestaan er vele variaties op de legende van Sedna. Hawkes stelt dat “[t]he Sedna legend is found in practically every Eskimo tribe,”²⁰ maar evenals enkele andere schrijvers geeft hij aan dat de mythe niet bij iedere Inuit-gemeenschap bekend was.²¹ Bepaalde kenmerken van de Sedna-mythe, zijn dan vaak wel herkenbaar in vergelijkbare mythes. Zo beschrijft Rasmussen een andere legende van een Netsilik-vrouw over de spirit Nuliajuk die een sterk vergelijkbare positie in het leven van de betreffende Inuit inneemt: het betreft een weesmeisje dat in zee wordt geduwd. Uit boosheid wordt zij Nuliajuk die de dieren maakt en vanaf dat moment alles in het leven van de Inuit bepaalt.²² Van der Steenhoven schrijft dat de Caribou-Inuit een vergelijkbare ‘godin’ kennen: Pinga “the mistress of the caribou” die eveneens in staat is om de caribou weg te houden van de jagers.²³ Spencer geeft aan dat Sedna geen legende was van de Inuit in Noord Alaska (Barrow), maar ook deze gemeenschap kende sterk vergelijkbare taboes en de overtuiging dat de dieren weg zouden blijven bij overtreding.²⁴

Deze centrale positie van de dieren in de spirituele wereld (en – via de taboes – in het dagelijkse leven) komt ook tot uiting in de visie op de relatie tussen de jager en het dier: “If [...] all taboes have been observed, the sea-animals will allow themselves to be caught: they will even come to meet the hunter.”²⁵ Een kenmerk dat ook bij andere jager-verzamelaar-gemeenschappen herkenbaar is: “The hunt is something other than mere hunting; rather, it is part of a vitally important relationship. The people depend on the animals, and the animals allow themselves to be killed.”²⁶ Het dier zoekt de jager uit en niet andersom. De mens leek zich niet boven de natuur of de dieren te plaatsen, maar is er veeleer onderdeel van. Indien er toch een hiërarchie aangegeven zou moeten worden, dan is het zelfs verdedigbaar dat de Inuit een lagere plaats innamen ten opzichte van de dieren. Boas schrijft: “The souls of the sea-animals are endowed with greater powers than those of ordinary human beings.”²⁷ Volgens Rasing is het “filosofisch onmogelijk om superieur te zijn aan datgene waarvan jezelf afhankelijk bent. Het beeld van een jager die uren onbeweeglijk in soms felle kou op het zee-ijs staat te wachten bij een ademgat van een zeehond illustreert deze afhankelijkheid, en daarmee de jager-prooi relatie van de Inuit heel fraai.”²⁸

Kinderen zijn zich van jongs af aan van het belang van de natuur bewust. Speelgoed was bijvoorbeeld van dierbotten, schedel of huid gemaakt en bestond vaak uit kleine versies van de instrumenten van volwassenen (bijv. kleine wapens).²⁹ Kinderen namen bij de Inuit ook al vroeg deel aan het volwassen leven en konden zo van jongs af aan de directe verbondenheid met de natuur ervaren.³⁰ Zo schrijft Hawkes: “The boys early receive small

harpoons and bows and arrows, and try their skill on small birds and floating pieces of wood.”³¹ Ook voor kinderen waren de taboes vermoedelijk van belang omdat overtreding van taboes niet alleen de betreffende persoon kon raken, maar ook de familie of zelfs de gemeenschap.³²

Onze maatschappij

In onze westerse samenleving is de verbondenheid tussen mens en natuur in de loop der eeuwen veel kleiner geworden. De Westerse mens heeft zich in de loop der eeuwen steeds meer boven de natuur gepositioneerd. Voor verklaringen van deze houding wordt in de literatuur onder meer verwezen naar het ontstaan van de landbouw³³ en het proces van domesticeren van dieren,³⁴ de Griekse wijsbegeerte,³⁵ de christelijk-joodse traditie, of de overtuigingen die tijdens de Verlichting gestalte kregen.

Voor wat betreft de christelijk-joodse traditie kan onder meer worden verwezen naar het werk van Hallebeek die de werken van Thomas van Aquino (1225-1274) gedetailleerd heeft onderzocht.³⁶ Hij legt uit dat in de visie van Thomas van Aquino “God het dominium heeft over de gehele schepping” en dat – omdat de mens naar zijn beeld is gemaakt en daarmee een redelijk wezen is – “ook de mens een zekere [...] heerschappij over het andere geschapene [heeft].”³⁷ Met verwijzing naar Aristoteles benadrukt Thomas van Aquino ook dat de minder volmaakte zaken (bijv. dieren) er zijn voor de meer volmaakte zaken (de mens).³⁸ Hallebeek concludeert op basis van Aquino’s documenten: “De andere dingen zijn inferieur ten opzichte van de mens.” [...] “De mens heeft het exclusieve voorrecht van de rede om al het andere als werktuig in beweging te zetten” en het is “overeenkomstig de natuurlijke orde dat de mens zowel de planten als de dieren gebruikt.”³⁹

Het innemen van deze positie van de mens boven de natuur neemt niet weg dat deze positie in vroegere tijden vaak samen ging met een belangrijke religieuze of spirituele betekenis van de natuur. Om in de periode van Van Aquino te blijven: met verwijzing naar het boek *Der Naturen Bloeme* (ca. 1270) van Jacob van Maerlant (ca. 1230- ca.1300) kan gesteld worden dat de wonderen der natuur gezien werden als een uiting van de grootheid van God:⁴⁰ de natuur vormt naast de Bijbel het tweede boek van God, het ‘boek der natuure’.⁴¹ In de loop der eeuwen is deze religieuze of spirituele relatie met de natuur echter verder afgenomen.

Vermoedelijk vooral de laatste paar eeuwen is de westerse mens zich zelf vanuit die ‘hogere positie’ ook steeds meer als ‘heerser’⁴² over die natuur gaan beschouwen en gedragen.⁴³ De mens staat niet alleen boven die natuur, maar kan deze natuur ook maximaal exploiteren ten behoeve van het eigen belang zonder verantwoordelijkheid jegens een God of toekomstige generaties. Deze exploitatie kent dus geen grenzen en wanneer voor de mens toch problemen ontstaan, bestaat het vertrouwen dat deze door technologie kan worden opgelost. Ook voor deze positie worden verschillende verklaringen gegeven, waaronder de voornoemde christelijk-joodse traditie die volgens Lynn White weinig van doen had met rentmeesterschap en het fundament vormde voor de ecologische crisis.⁴⁴ Een verklaring kan echter ook gezocht worden in de overtuigingen die in de Verlichting

gestalte kregen. Wat betreft deze laatste periode kan de visie van de Inuit op de mens-dier relatie mogelijk niet harder contrasteren dan met de visie van Descartes (1596-1650). Op basis van een door Verbeek beschreven ‘mechanisering van het wereldbeeld’⁴⁵ geloofde Descartes in een scheiding van geest en materie en terwijl de mens tot beide ‘substanties’ behoort,⁴⁶ zijn dieren naar zijn oordeel slechts materie zonder geest of ziel. Dat brengt de mens in de positie er over te kunnen heersen: “De mens heerst over de natuur en heeft het recht de natuur te behandelen naar zijn goeddunken, omdat de natuur slechts domme materie is.”⁴⁷ Verwezen kan in dit verband worden naar Descartes’ *Discours de la méthode* (Over de Methode, 1637), waarin hij ook duidelijk maakt dat kennis van de natuur de mens “ook in de gelegenheid stelt deze op dezelfde manier te benutten, en zo als het ware heer en meester der natuur te worden.”⁴⁸ Raes spreekt over antropocentrisme en de instrumentalisering van de natuur.⁴⁹

Achterhuis lijkt de ‘heersershouding’ ook vooral met de Verlichting in verband te brengen: “De natuur wordt in de Verlichting vooral als wild, woest en ongetemd gezien, de mens moet haar met geweld te lijf gaan om zijn bestaan veilig te stellen.”⁵⁰ Volgens Achterhuis gaat deze houding gepaard met een toenemende waardering van ‘arbeid’.⁵¹ Hierna zal ik – in navolging van Achterhuis – kort bespreken dat deze visie op arbeid⁵² en natuur – met name onder invloed van John Locke – ook ten grondslag lag aan een rechtvaardiging voor een individuele en exclusieve toe-eigening van de natuur.

Behalve ‘geestelijk’ hebben we door het proces van urbanisatie in de loop van de eeuwen ook fysiek steeds meer afstand genomen van de natuur: momenteel groeit wereldwijd ongeveer de helft van alle mensen op in steden en dat percentage zal in 2050 opgelopen zijn naar 70%.⁵³ Dit verkleint het inzicht in het belang van de natuur voor ons eigen overleven. Voedsel koop je gewoon in de supermarkt en melk komt uit de fabriek. We hebben enorme onderzoeksprogramma’s nodig om het nut van de natuur voor de mens concreet te maken door ‘ecosysteemdiensten’ in kaart te brengen. Natuurorganisaties doen vaak aan deze benadering mee, waarschijnlijk omdat zij van mening zijn dat natuurbescherming los van dat eigen belang van de mens moeizaam is. Ook lijken we in het geheel niet meer te weten wat ‘natuur’ eigenlijk is en waar we in het natuurbeleid naar moeten streven.⁵⁴

Met dit fysiek en geestelijk afstand nemen van de natuur lijken we het ook steeds minder belangrijk te vinden om natuur een goede plaats in ons onderwijssysteem te geven. Jac P. Thijssse klaagde hier al over. Al sprak hij lovend over mooie leerboeken, hij bekritiseerde het ontbreken van de echte natuurervaringen: “Het is zeer de vraag, of de school wel overal de kinderen brengt tot eenvoudige vreugdevolle natuuraanschouwing. Die kan alleen verkregen worden in de natuur zelve.”⁵⁵ Vermoedelijk is de aandacht voor de natuur in het onderwijs in meer recente tijden verder gedaald. Zo hangen de fraaie prenten van allerlei soorten wilde dieren en planten uit de tijd van Thijssse niet meer in de klas. Biologie op de lagere en middelbare school gaat vooral over hoe ons lichaam in elkaar steekt, nog een klein beetje over ‘zaadlobben’ en de genenuitwisseling bij fruitvliegjes, maar voor het opdoen van natuurkennis en vooral voor het ervaren van de natuur door bijvoorbeeld excursies of kampjes lijkt op de basisschool geen tijd gevonden te kunnen worden. Ook in de pauze is de kans op natuurervaringen geminimaliseerd door het volledig betegelen

van het schoolplein. Ook in bredere zin is het voor kinderen in het stedelijk gebied lastig om zelfstandig de natuur te verkennen⁵⁶ omdat alles wordt aangeharkt, 'schoongemaakt', of betegeld. Al met al zijn de mogelijkheden voor kinderen om de natuur te beleven enorm veel kleiner geworden. Henstra en anderen zetten zich daarom al jaren in om het 'recht van ieder kind op natuur' internationaal en nationaal aanvaard te krijgen.⁵⁷ De verstedelijking en het schoolsysteem maken dat kinderen voor het opdoen van natuurervaringen geheel afhankelijk zijn geworden van de ouders en in ons systeem is het waarschijnlijk dat ook steeds meer ouders zelf die natuurervaringen niet hebben gehad. Engels onderzoek maakt duidelijk dat ouders steeds minder ruimte laten aan kinderen om de natuur te ervaren en dat de tijd dat een kind achter een beeldscherm zit enorm is toegenomen: "11–15-year-olds spend about half their waking lives in front of a screen: 7.5 hours a day, an increase of 40% in a decade."⁵⁸ Er is ook veel onderzoek dat aantoonde dat natuurervaringen van belang zijn vanuit gezondheidsoogpunt en voor de ontwikkeling van het kind.⁵⁹ En, met name van belang voor deze lezing, natuurervaringen zijn naar alle waarschijnlijkheid ook cruciaal voor een meer natuurvriendelijke grondhouding in het latere leven.⁶⁰ Een onderzoek naar de relaties tussen het spelen van kinderen en een natuurlijke omgeving concludeert: "Playful, experiential and interactive contact with nature in childhood is directly correlated with positive environmental sensibility and behaviour in later life."⁶¹ Dit oordeel is onder meer gebaseerd op een Amerikaans onderzoek uit 2006, waarin op grond van een onderzoek onder 2000 mensen onder meer het volgende wordt geconcludeerd:

"Childhood participation in "wild" nature such as hiking or playing in the woods, camping, and hunting or fishing, as well as participation with "domesticated" nature such as picking flowers [...], planting trees or seeds, and caring for plants in childhood have a positive relationship to adult environmental attitudes."⁶²

[B] De plaats van het individu in de gemeenschap en het begrip 'eigendom'

De Inuit

16 De positie van het individu en respect voor persoonlijke keuzes was bij de Inuit, evenals bij veel andere jager-verzamelaar-gemeenschappen, zeker belangrijk.⁶³ Dit bleek onder meer uit "a natural disinclination to give or receive orders."⁶⁴ Het zou wellicht ook afgeleid kunnen worden uit de beschrijvingen in de literatuur dat kinderen zelden tot nooit gestraft werden.⁶⁵ Tussen individuen kon ook zeker competitie bestaan. Voor de Inuit van Noord-Alaska beschrijft Spencer situaties waarin dergelijke competitie kon bestaan: in het geven van grote geschenken, in sport en spel (incl. testen van kracht) en in de jacht (een reputatie van groot jager).⁶⁶ Dergelijke competitie tussen individuen mocht echter niet leiden tot conflict. "Such competitive behavior had always to be good natured. If a person became angry or showed his spite, others would withdraw and make every effort to avoid carrying on an argument."⁶⁷ Andersom moest het individu voorkomen dat hij

zich zelf te zeer op de borst sloeg of individueel verrijkte. "Pride in success is expressed through giving the results of the hunt to others."⁶⁸

Logisch want het onderdeel vormen van de gemeenschap was essentieel. Of zoals mooi verwoord door Annahatak en Stairs, "The North can-not be lived by one person. The person exists only against the ground of community and nonhuman world."⁶⁹ 'Kinship' (verwantschapsrelatie) en samenwerking zijn daarbij centrale begrippen. Zoals verwoord door Boas: "The social order of the Eskimo is entirely founded on the family and on the ties of consanguinity and affinity between the individual families."⁷⁰ 'Kinship' buiten de familie kon bewerkstelligd worden door bijvoorbeeld adoptie of het 'uitruilen' van vrouwen.⁷¹

Dit belang van het onderdeel zijn van de gemeenschap kwam op vele manieren tot uiting. Een voorbeeld betreft het belang van de gezamenlijke jacht.⁷² Van der Steenhoven citeert een Inuk die verwoordt dat het niet wordt gewaardeerd wanneer iemand ten behoeve van het eigen belang alleen op jacht gaat: "The ones we dislike are those who do not leave along with the others to go after the game. [...] he who, on a beautiful day, gets up at 3 a.m. to go hunting acts as if he were the only one here who desires to get food."⁷³ Het belang van de gemeenschap kwam ook tot uiting in de veelbeschreven voedsel-verdeeltradities die veel Inuit-gemeenschappen kenden. Jachtdieren werden vaak op grond van specifieke verdeelregels, die per gemeenschap en diersoort sterk konden verschillen, verdeeld binnen de groep van jagers en/of binnen de gemeenschap.⁷⁴ De groep waarbinnen gedeeld werd kon verschillen, afhankelijk van hoe schaars voedsel was.⁷⁵ Bovendien bestond er een algemeen uitgangspunt dat ook buiten de kinship-relatie een verzoek van iemand om eten werd ingewilligd. Van der Steenhoven citeert een Inuk: "If someone (from outside) asks for food, this can never be refused, not even to a total stranger or to a lazy man."⁷⁶

Het belang van de gemeenschap en samenwerking komt ook tot uiting in het ontbreken van privé-eigendom zoals wij dat kennen. Privé-eigendom hield eerder 'het bestemd zijn van iets voor iemand' in,⁷⁷ had op minder onderwerpen betrekking en was in algemene zin ook veel minder exclusief en absoluut dan het eigendomsconcept dat wij kennen. Bepaalde gebruiksgoederen, zoals wapens, een kajak, kookgerei en kleding, werden op maat gemaakt en konden daarom wel als 'eigendom' van het individu worden beschouwd,⁷⁸ maar wanneer de 'eigenaar' het niet gebruikte was gebruik door anderen (wanneer de maker daarvan op de hoogte was) heel normaal.

"Mine and thine are distinguished among these Eskimos and ownership conceptualized, though it lacks the connotation of absolute rights to which we are accustomed. [...] A man who has made something is owner of it as long as he needs and uses it."⁷⁹

Wellicht had het meest exclusieve recht juist geen betrekking op stoffelijke objecten maar op immateriele zaken, zoals een lied en dans.⁸⁰ "A hunter's personal song or, more precisely, the dancing of it would in our terminology be classed as his strictly personal property."⁸¹

Objecten die door alle leden van een familie werden gebruikt, zoals bijvoorbeeld een tent,

kon als familie-eigendom worden beschouwd.⁸² Een vis- of jachtplek kon mogelijk ook een jager of familie ‘toebehoren’. Zo beschrijft Thalbitzer voor Oost-Groenland dat een ademgat van zeehonden door een jager kon worden ‘gemerkt’ zodat anderen bij die plek zouden wegblijven:

“The seal’s blow-hole through the ice – (or more correctly blowholes, as each seal has several at a short distance from one another), – is always difficult to discover at any distance, as the hole is hidden in a little snow-knoll on the ice, caused by the seal breathing through the hole from below. Above, the hole is quite small, but it widens downwards like a funnel, being formed thus by the seal itself. The sealer who discovers the hole marks it off as his own by heaping a low wall of snow round the knoll on the ice. Then others dare not lurk by it for the seal; for it is considered despicable to catch secretly at another man’s hole in the ice; and, accordingly, one does not visit a blow-hole to which the tracks of a human being already lead. If one passes a sealer lurking for his seal, one carefully steals away in order not to scare the seal by the sound of footsteps.”⁸³

Ik vermoed dat dit ‘eerste gebruiksrecht’ vervalt op het moment dat de jager het ademgat niet meer zou gebruiken, maar de auteur spreekt hier niet over. Hawkes beschrijft dat bij de Labrador Inuit zelfs tijdens gebruik van een visplaats geen ‘toe-eigening’ aan de orde kon zijn en anderen niet het gelijktijdig gebruik van de visplaats kon worden ontzegd:

“Under ordinary conditions, a family may occupy a fishing station in summer year after year undisputed, but it does not give them any special right to it. Anyone else is free to come and enjoy its benefits, and, according to Eskimo ethics, they would move away before they would start a dispute about it.”⁸⁴

Om dezelfde reden kenden de Inuit ook geen privé-eigendom op zee en land. Niemand kon van het ‘leven van het land of van de zee’ worden uitgesloten. “The idea of proprietary rights to territory was totally unknown to the Eskimos.”⁸⁵ Met de uitvoerige ‘land-claim’-discussies in Noord-Amerika (Alaska en Canada) werden Inuit dus verplicht te discussiëren over juridische concepten die voor hen geheel vreemd waren. Inmiddels is dat vanzelfsprekend anders, hoewel in Groenland het eigendomsrecht op land nog steeds niet bestaat.⁸⁶

Onze maatschappij

Het belang van de gemeenschap in natuurgebruik is de Westerse samenleving zeker niet vreemd. In zijn *Mare Liberum* legt Hugo de Groot uit dat aanvankelijk – “ten tijde van het ontstaan van het menselijk leven” – niets aan een private persoon toebehoorde.⁸⁷ Hij refereert daarbij aan Cicero: “In de Natuur bestaat zo iets als privaatrecht niet.”⁸⁸ Dit sloot aan bij de opvatting van Thomas van Aquino (ruim drie eeuwen eerder) dat in de periode voor de zondeval (de *status naturae integrae* of *status innocentiae*) alles gemeenschappelijk was.⁸⁹ Hallebeek verwoordt deze visie als volgt: “De mens, van nature

een sociaal wezen, leeft op een sociale manier, en heeft geen behoefte aan individualisering van het gebruik der dingen.”⁹⁰

Al deze denkers zagen echter ook goede (praktische) redenen voor het laten ontstaan van ‘privé-eigendom’. Thomas van Aquino achtte dit bijvoorbeeld aanvaardbaar “omdat ieder zich meer inspant voor iets zorg te dragen wat hem alleen toekomt dan voor datgene wat gemeenschappelijk van allen of velen is [...]” en omdat “wanneer ieder met zijn eigen zaak tevreden is, er een veel vrediger toestand tussen mensen bewaard blijft.”⁹¹ Volgens de interpretatie van Hallebeek heeft deze verdeling in de visie van Van Aquino echter primair betrekking op de macht om zorg te dragen over zaken (de macht om zaken te beheren) en niet zozeer op exclusief gebruik of subjectieve eigendomsrechten omdat het gebruik gemeenschappelijk moet blijven.⁹²

Hugo de Groot en John Locke delen de overtuiging dat de natuur voor de mens is bestemd met Thomas van Aquino, maar lijken explicieter een koppeling te maken tussen de verdeling van natuurcomponenten en subjectieve rechten van het individu. Hugo de Groot geeft aan dat er na het doorbreken van de ideaalsituatie een geleidelijk proces is ontstaan naar het “modern onderscheid van vormen van eigendom” van zijn tijd.⁹³ Beginnend bij voedsel en drank, daarna gevolgd door “zaken van de tweede orde, zoals kleding en andere roerende of zich roerende goederen” breiden de onderwerpen van privaat eigendom zich uit.⁹⁴ Hij stelt ook dat de natuur daarbij zelf de weg wees: voedsel en drank impliceert eigenlijk een vorm van eigendom omdat het gebruik exclusief is; het kan immers niet tegelijkertijd door een ander worden gegeten of gedronken. Verlichtingsfilosoof John Locke (1632-1704) bouwt korte tijd later (vanuit een nog wat sterkere theologische visie) op deze lijn voort⁹⁵ door te stellen dat God de natuur aan de mensheid heeft gegeven en dat het voor het gebruik van die natuur noodzakelijk is dat een individu zich onderdelen van die natuur kan toe-eigenen.⁹⁶

Algemeen bekend is dat het recht om een dier of vis uit de vrije natuur – aangemerkt als *res nullius* – door occupatie onderwerp van persoonlijk eigendom te maken een basis vindt in het Romeinse recht. Lesaffer verwijst naar de leerboeken van Gaius en Justinianus: “What presently belongs to no one becomes by natural reason the property of the first taker.”⁹⁷ Lesaffer legt uit dat deze regel betrekking had op “everything to be found on land, in the sea and in the air” maar dat “[l]and itself was not included.”⁹⁸ Hij geeft aan dat het begrip *terra nullius* niet in het klassieke Romeinse recht bekend was, maar op het begrip *res nullius* is gebaseerd om zo een juridische grondslag te creëren voor het claimen van land.⁹⁹ Zo ontstond vooral in de periode van ontdekkingsreizen (the ‘Age of Discovery’ – 16e en 17e eeuw) de leer van het kunnen toe-eigenen van land door ontdekking en in bezit name (bijv. bebouwing, omrastering).¹⁰⁰ Hugo de Groot geeft in zijn *Mare Liberum* aan dat deze verdere ontwikkeling van het eigendomsrecht onontkoombaar was.¹⁰¹

“Toen dit eenmaal een feit was, konden zelfs alle onroerende goederen, zoals landerijen, niet langer onverdeeld blijven. Want hoewel hun gebruik niet onverkort tot verbruik

leidt, is hun gebruik toch min of meer gericht op een zeker verbruik. Zo worden akkers en boomgaarden bebouwd met het oog op voedselopbrengst, en dienen weilandten de kledingproductie. Daarbij komt, dat er onvoldoende onroerende goederen zijn voor het ongelimiteerd gebruik door iedereen.”¹⁰²

Evenals bij voedsel en drank spreekt hieruit dat eigendom past bij en eigenlijk van nature voortvloeit uit het fenomeen van exclusief gebruik: indien iets geen ongelimiteerd gebruik kan hebben en het ene gebruik beperkingen of zelfs een uitsluiting met zich brengt voor ander gebruik, kan en zal dat ‘iets’ onderwerp worden van eigendom. In termen van Hugo de Groot kan dat ‘iets’ dan niet langer ‘onverdeeld’ blijven. Zoals bekend kan deze verdeling volgens Hugo de Groot overigens geen betrekking hebben op lucht, de zee en het strand omdat deze zaken bedoeld zijn voor algemene benutting,¹⁰³ een positie die ook bij de Romeinen herkenbaar is.¹⁰⁴

Langzaam maar zeker – onder meer onder invloed van liberale denkers als John Locke – lijkt dit recht steeds individueler, exclusiever en absoluter te zijn geworden. Toe-eigening werd volgens Locke gerechtvaardigd door de arbeid die een persoon verrichte: door het vermengen van natuur en arbeid was toe-eigening gerechtvaardigd en logisch.¹⁰⁵ Door arbeid werden natuurcomponenten zo onttrokken aan het gemeenschappelijke. Hierna zullen we zien dat ook Locke beperkingen in toe-eigening verwoorde, maar dat de introductie van geld de relevantie van deze beperking nagenoeg beëindigde.

Vandaag de dag is in het eigendomsrecht het gemeenschappelijk belang nog wel zichtbaar, met name in de mogelijkheden van de overheid om ten behoeve van het publieke belang dat eigendomsrecht te beperken of zelfs te ontnemen. Deze beperkingsmogelijkheden worden ook expliciet erkend door het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM). In de dagelijkse praktijk zien we echter dat het eigendomsrecht behoorlijk absoluut en exclusief wordt opgevat en gehanteerd. Bij de strijd tussen privé-eigendom en de gemeenschappelijke waarde van de natuur, delft laatstgenoemde waarde vaak het onderspit.

Zo wordt er in Nederland ten behoeve van natuurbelangen zelden of nooit onteigend, zelfs niet wanneer een agrarisch bedrijf midden in een internationaal belangrijk natuurgebied is gevestigd en het de eenheid en ontwikkeling van een dergelijk gebied beperkt.

20

Te denken valt ook aan het recht van de agrariër om tot de erfgrans zo ongeveer alle natuur te verbannen met ploegen, bestrijdingsmiddelen of anderszins. En wanneer we de natuur een kans willen geven op een klein deel van het boerenland, of wanneer er bij landinrichting of herverkaveling bomen in het agrarisch land moeten blijven staan,¹⁰⁶ dan moet daar voor betaald of gecompenseerd worden. Maar denk ook aan de mensen die vanuit West-Nederland op de Veluwe komen wonen (‘lekker in de bossen’) en zo ongeveer als eerste activiteit ‘hun’ bosperceel gaan omheinen waarbij de beweegruimte voor dassen en andere dieren wordt beperkt. Gewezen kan ook worden op de geringe acceptatie van schade aan eigendom door wilde dieren. Vanwege dreigende schade aan eigendom en angst voor varkensziekten (ook terug te voeren op eigendom) zijn er voor het wild zwijn vele jaren geleden twee gebieden aangewezen (Veluwe en Meinweg) waar deze soort mag

‘rondneuzen’ maar daarbuiten is er al vele jaren een ‘nulbeleid’: los van de vraag waar en hoeveel schade er optreedt, wordt ieder wild zwijn buiten de twee gebieden resoluut omgelegd.¹⁰⁷ De grauwe gans maakt het volgens velen ook te bont en diverse organisaties (o.a. Vogelbescherming, LTO, IPO, Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer) hebben afgesproken dat – gebaseerd op een maximaal aanvaardbaar geachte schade – de populatie moet worden teruggebracht naar het niveau van 2005 (100.000 exemplaren).¹⁰⁸ Het akkoord benadrukt dat ganzen welkom zijn in ons land, maar dat kan slechts gelden voor ongeveer een kwart van de huidige populatie: indien de doelstelling binnen een jaar moet worden gerealiseerd betekent dit volgens een recent Alterra-rapport een afschot van ruim 70% van de populatie (280.000 - 300.000 dieren).¹⁰⁹ Een laatste voorbeeld betreft het geheel betegelen van tuinen, bedrijventerreinen, schoolpleinen en andere gronden in eigendom. Een ‘zero tolerance’-beleid ten aanzien van wat de mensen ‘onkruid’ noemen. Hiermee wordt de kans van het stadskind om toch nog iets te zien groeien verder gedecimeerd.

Deze voorbeelden laten zien hoe het gemeenschappelijke belang van natuurbehoud het vaak aflegt tegen het exclusief gemaakte individuele eigendomsrecht. Dit beeld past in een bredere ontwikkeling die laat zien dat het moeilijk is om de individuele economische ontwikkelingsvrijheid in te perken ten behoeve van gemeenschappelijke waarden als een schoon milieu en rijke natuur. Dit klinkt vreemd omdat er de laatste 100 jaar juist steeds meer milieu- en natuurbeschermingsrecht is ontwikkeld (zie paragraaf 3.1).¹¹⁰ Dit laatste is op zich juist en een eerdere analyse van het natuurbeschermingsrecht door de auteur laat zien dat in deze wetgeving de mens als ‘heerser’ steeds minder te herkennen is en steeds meer rentmeesterachtige formuleringen en zelfs ecocentrische componenten is gaan bevatten.¹¹¹ De manieren waarop deze wetgeving meer precies in elkaar is gezet en in de praktijk wordt uitgevoerd laten echter zien dat de menselijke ambitie om bestaande activiteiten voort te zetten en nieuwe projecten uit te gaan voeren maar zeer beperkt door natuurbehoudsoverwegingen kan worden geremd. Hierna wordt hierop uitvoeriger ingegaan.

[C] De intensiteit van natuurgebruik en accumulatie van individuele rijkdom

Inuit

Een tamelijk lastige vraag is of het ‘niet meer nemen dan je nodig hebt’ een principe van de Inuitcultuur betrof.¹¹² Hier ligt het in de inleiding besproken gevaar van ‘romantisering’ op de loer. Vermoedelijk dachten de Inuit niet in termen van ‘overexploitatie van de soort’ maar – zoals hierboven al aangegeven – primair vanuit de relatie tussen jager en het gejaagde dier en diens relatie (al of niet via Sedna) met de overige dieren.¹¹³ Hierin kan zelfs een argument worden gevonden voor de stelling dat het bejagen van grote aantallen dieren in het geheel niet als problematisch werd beschouwd zolang de taboes maar in acht werden genomen. Indien de taboes niet werden overtreden zouden de dieren immers terug komen door hergeboorte van het dier: bij de jacht wordt immers enkel het lichaam geoogst terwijl de spirit blijft leven zodat hergeboorte kan plaatsvinden.¹¹⁴ “Niet jagen

21

zou in feite neerkomen op het niet nakomen van een morele verplichting en leiden tot degeneratie van de betreffende diersoort.”¹¹⁵ Deze visie verklaart ook de grote spanning met de enkele decennia geleden ontstane westerse anti-jachtlobby.

Er zijn in de literatuur echter wel taboes te vinden die direct betrekking hadden op de maximale omvang van de vangst. Zo beschrijft Spencer de taboe van de Barrow Inuit dat een jager per dag niet meer dan vijf vossen door middel van vallen mocht vangen: “Only five of each kind of fox could be taken at a time. The theory was that five skins were sufficient for a parka of matched skins and the fox was offended if more than five of his kind were killed.”¹¹⁶ Deze norm was volgens Spencer ook van toepassing op veelvraten en wolven.¹¹⁷ Hij beschrijft ook een legende van een jager die zich niet aan deze norm houdt en daardoor in zijn eigen val gevangen wordt en sterft.¹¹⁸

Dit door Spencer beschreven taboe hield direct verband met het gebruik (één parka) en mogelijk bestond een algemener taboe: een dier doden zonder deze te gebruiken zou disrespektvol zijn naar het betreffende dier. Ik heb van het bestaan van deze norm als breed en algemeen gedragen norm geen directe bevestiging gevonden in de oude bronnen. Wel kwam deze norm naar voren in het (relatief recentere) veldwerkonderzoek in Groenland door Roepstorff (1996-1998). Hij legt uit dat de Groenlandse term voor overbevising, aalisapilunneq, niet zozeer ziet op de populatie (stock): “The word has the morally negative connotation of someone taking more than what one needs.”¹¹⁹ Dit probleem deed zich in de betreffende onderzoeksperiode voor ten aanzien van zogenaamde gillnets, een soort visnet dat soms los raakt maar vervolgens in zee vis blijft vangen. “In a logic where ‘taking more than one needs’ is frowned upon, the possible existence of ghost-nets fishing without satisfying the needs of anyone is, indeed, something evil.”¹²⁰

Er zijn ook taboes en verhalen die wijzen op een breed begrip van respect jegens dieren.¹²¹ Spencer beschrijft een hoofdregel bij de Barrow Inuit dat “the individual was responsible for maintaining his good standing with animals.”¹²² Daarvoor was het – zoals hierboven besproken – noodzakelijk de vele taboes niet te schenden en deze konden op vele aspecten betrekking hebben. Het kon er bijvoorbeeld ook om gaan er voor te zorgen dat een zeehond tijdens het vervoer na de jacht niet met de kop op het ijs zou slaan.¹²³ Dit zou de ‘body’ niet kunnen deren, maar de ‘spirit’ wel. Spencer beschrijft een legende die aan de jeugd werd verteld om respect voor de natuur bij te brengen:

“A tale told to young hunters, ostensibly to instill the necessary quality of respect for the animals of the surrounding area, was the following: ‘There was a boy who caught a snipe in a trap. He didn’t want it. He plucked off all its feathers and let it go. Later, he tried again and again to get a seal but was never successful. Once he was sitting by the seal’s blowhole and he heard a voice calling up to him from under the ice. Frightened, he made out the words: ‘When you plucked me, you made me suffer; now I won’t let you get any seal.’ The boy sat for a long time, unable to move. Then he plunged his spear into the aalluq (seal’s blowhole) and when he pulled it out, there was the snipe, caught in the line. He let the bird go and after that, he was able to catch seals.”¹²⁴

Toch zijn er in de etnografische literatuur ook diverse beschrijvingen te vinden die wijzen op grootschalige jacht, het doden zonder het (gehele) dier te gebruiken en het veroorzaken van ernstig lijden. Zo verklaart Steensby bepaalde migraties van Inuit deels op grond van de aanwezigheid van de muskusos en volgens hem was deze soort in bepaalde gebieden relatief snel gedecimeerd door, wat hij noemt “reckless hunting.”¹²⁵ Kleivan geeft een concretere indruk van de grootschalige rendierjacht op basis van missionarisrapporten.¹²⁶ Ook de door Hawkes beschreven wijze waarop de Labrador Inuit wolven (voedselconcurrent) bestreden wanneer ze te talrijk werden, kan eenvoudig als tegenargument voor een te romantisch beeld worden gehanteerd: in een stuk vet werd een dun maar scherp stuk walvisbot opgevouwen. Het scherpe bot sprong in de maag van de wolf open en doorboorde de maagwand, waarmee het dier een snelle (maar ik vermoed zeer pijnlijke) dood vond.¹²⁷ Men moet wel bedenken dat het in deze voorbeelden om Inuit gaat die in de betreffende tijdsperiodes al in frequenter contact stonden met blanken.

Het is al met al lastig om de mate van respect van Inuit in te schatten en vermoedelijk is dit ook een problematische exercitie. Hoe kunnen wij, vanuit een sterk ontgroende samenleving, oordelen over noties als ‘respect voor de natuur’ in een Inuitsamenleving? Weten wij zelf wel wat respect zou moeten inhouden en hoe zal een Inuk oordelen over onze intensieve veehouderijen?

Deze lastige kwestie verlatend, kan wel meer feitelijk worden vastgesteld dat Inuit-gemeenschappen gedurende een enorm lange tijdsperiode in staat zijn geweest te leven van dezelfde natuurlijke bronnen, in het bijzonder bepaalde diersoorten. Dit is waarschijnlijk voor een groot deel te verklaren door praktische factoren zoals de beperkte omvang van de Inuitgemeenschap, een beperkte specialisatie in arbeid en daarop gebaseerde ruilhandel¹²⁸ (al was er zeker ook handel tussen verschillende inheemse gemeenschappen), beperkte werktuigen, het ontbreken van een geldeconomie, een beperkte bereikbaarheid van natuurlijke bronnen vanwege weersinvloeden, beperkte mogelijkheden tot de opslag en het behoud van voedsel, e.d.¹²⁹ Met name voor nomaden was het meer nemen dan nodig was veelal ballast: het kon eenvoudigweg niet worden meegenomen op reis en bij achterlaten of opslaan was het in de zomer aan verrotting onderhevig en in de winter een makkelijke prooi voor vossen, wolven en beren.¹³⁰

Op kleinere schaal kwam accumulatie wel voor. Zo kon een jager respect verdienen van de gemeenschap door een goede jacht, maar zoals hierboven al kort aan de orde kwam werd het deel van de gejaagde dieren dat men zelf niet nodig had niet omgezet in rijkdom (in materiële zin) van de individuele jager. “The man who did emerge as a great success in the acquisition of wealth through hunting and crew support, [...] compensated for his pre-eminence by silence, modesty, and particularly, by generosity, always being careful to avoid giving or taking offense.”¹³¹ Daarmee werden grote materiële rijkdomverschillen binnen de gemeenschap voorkomen: “Since both distribution and helping oneself from others’ supplies confer honour on the successful, there is little difference in standard of living between the most and the least effective.”¹³² Dit kenmerk past goed in het hiervoor besproken thema van het belang van de gemeenschap: accumulatie van rijkdom zou kunnen leiden tot wat Achterhuis ‘het boze oog’ noemt.¹³³ door vergelijking zou afgunst

en conflict kunnen ontstaan. Helder is dat onderling conflict risico's kon opleveren voor het overleven van de gemeenschap en daarom vermeden moet worden.¹³⁴ Dit blijkt bijvoorbeeld ook uit de wijze waarop in Groenland eventuele conflicten tussen twee jagers werden opgelost: niet door gevechten maar door een trommeldans en spottend gezang (zgn. zangduellen) waarbij de jager die de meeste aanhang van de gemeenschap kreeg zich winnaar mocht noemen.¹³⁵ Zo kon voorkomen worden dat een jager voor de gemeenschap verloren ging.

Gesteld mag al met al worden dat, voorafgaand aan de Westerse invloeden (met name handel op basis van geld),¹³⁶ de accumulatie van rijkdom door natuurgebruik nooit vormen aannam zoals in de moderne westerse wereld en grote terughoudendheid bestond in individuele verrijking.

Onze maatschappij

Het principe 'niet meer nemen dan je nodig hebt' is herkenbaar in de werken van belangrijke Westerse denkers, waaronder ook John Locke. Zoals hiervoor al kort verwoord, werd toe-eigening volgens Locke gerechtvaardigd door de arbeid die de betreffende persoon verrichtte (door het vermengen van natuur en arbeid was toe-eigening gerechtvaardigd en logisch),¹³⁷ maar dit vormde geen rechtvaardiging voor een onbeperkte toe-eigening, al was het door arbeid. Brooks citeert Locke:

"But how far has [God] given [all things in nature] to us? To enjoy. As much as any one can make use of to any advantage of life before it spoils; so much he may by his labour fix a Property in. Whatever is beyond this, is more than his share, and belongs to others. Nothing was made by God for Man to spoil or destroy."¹³⁸

Meer nemen dan je nodig hebt zou tot verspillings leiden en dat zou strijdigheid opleveren met het contract met God en het natuurrecht.¹³⁹ MacPherson legt als volgt uit (Locke citerend) dat Locke echter ook van oordeel is dat de introductie van geld (en goud en zilver) deze limitering van natuurgebruik heeft opgeheven:

"Gold and Silver do not spoil; a man may therefore rightfully accumulate unlimited amounts of it, 'the exceeding of the bounds of his just Property not lying in the largeness of his Possession, but the perishing of anything uselessly in it'."¹⁴⁰

Het meer nemen van de natuur dan je nodig hebt is niet toegestaan wanneer datgene zou bederven, maar wanneer het meerdere wordt omgezet in goud en zilver is er niets aan de hand.¹⁴¹ Achterhuis legt met verwijzing naar Locke uit dat door de introductie van geld de 'gebruikswaarde' van een goed wordt vervangen door de 'ruilwaarde' (geld) waarmee de drang van het individu ontstaat om steeds meer te willen hebben:

"Na de uitvinding van het geld willen mensen meer hebben dan ze kunnen gebruiken. Daarvoor bestond er nog geen 'verleiding om voor meer te werken dan een mens nodig heeft'."¹⁴²

Daarmee ontstaat er ook schaarste, zelfs in een situatie (en Locke was zich hiervan bewust) waarin de natuur voldoende te bieden had voor zelfs het dubbele aantal mensen dat toen leefde, aldus Achterhuis.¹⁴³

Ik heb niet de illusie de verdere ontwikkeling van het westerse marktsysteem te kunnen

verklaren, maar vermoedelijk is een andere belangrijke component van de acceptatie van individuele accumulatie te vinden in de gedachte dat het nastreven van het eigen belang door het individu goed is voor de gemeenschap. In dat verband wordt vaak verwezen naar de veel besproken 'invisible hand'-theorie van Adam Smith:

"The rich [...] consume little more than the poor, and in spite of their natural selfishness and rapacity, though they mean only their own convenience, though the sole end which they propose from the labours of all the thousands whom they employ, be the gratification of their own vain and insatiable desires, they divide with the poor the produce of all their improvements. They are led by an invisible hand to make nearly the same distribution of the necessities of life, which would have been made, had the earth been divided into equal portions among all its inhabitants, and thus without intending it, without knowing it, advance the interest of the society, and afford means to the multiplication of the species."¹⁴⁴

Het nastreven van het eigen belang resulteert (geleid door een onzichtbare hand) uiteindelijk tot een betere situatie voor de hele gemeenschap. Het individu behoeft de intentie om een bijdrage te leveren aan de gemeenschap bovendien niet expliciet te hebben: "By pursuing his own interest he frequently promotes that of the society more effectually than when he really intends to promote it."¹⁴⁵ Van Heerikhuizen legt in een aanbevelingswaardig college¹⁴⁶ uit dat Adam Smith deze theorie ontleende aan het gedicht 'The Grumbling Hive, or Knaves Turn'd Honest' (1705) van Bernard de Mandeville (1670-1733), en met name aan de nadere toelichting en uitwerking van het gedachtegoed in 'Fable of the Bees: or, Private Vices, Publick Benefits' (1714).¹⁴⁷ Het laatste onderdeel van de titel geeft – zo stelt Van Heerikhuizen – de essentie weer: binnen de bijenkorf vond veel zondig en slecht gedrag plaats, maar juist daardoor ging het goed op het collectieve niveau van de gehele korf.¹⁴⁸

Van Heerikhuizen en anderen¹⁴⁹ geven echter aan dat Adam Smith – anders dan Mandeville – niet spreekt over zondig of slecht gedrag, maar over het nastreven van eigen belang. In de literatuur is benadrukt dat dit begrip 'eigen belang', zoals gehanteerd door Smith, niet gelijk gesteld moet worden met hebzucht:¹⁵⁰ "greed is not the same as healthy self-interest – not in our modern world, and not in the world of Adam Smith."¹⁵¹ Adam Smith doelt veeleer op individuele zelfverrijking als middel om respect van anderen binnen de gemeenschap te ontvangen.¹⁵² "Geld is wellicht niet volledig bijzaak, maar het is slechts een middel waarmee we (meer) erkenning en aanzien kunnen krijgen. Het gaat er steeds om hoe anderen ons zien: we willen onszelf etaleren, ons in een mooi daglicht plaatsen", aldus Van Damme.¹⁵³

Deze gedachte staat centraal in het werk van Veblen. Veblen brengt aan het eind van de 19e eeuw het ontstaan van accumulatie van rijkdom, uiteindelijk resulterend in een 'leisure class' in de maatschappij, in direct verband met het eigendomsconcept: "In the sequence of cultural evolution the emergence of a leisure class coincides with the beginning of ownership."¹⁵⁴ Volgens Veblen leidt eigendom tot een concurrentiestrijd die gebaseerd is op vergelijking en imitatie: "The motive that lies at the root of ownership is

emulation. [...] The possession of wealth confers honour; it is an invidious distinction.”¹⁵⁵ Aanvankelijk had deze vergelijking betrekking op gemeenschappen onderling, maar later (“as soon as the custom of individual ownership begins to gain consistency”)¹⁵⁶ ging het vooral om de vergelijking tussen individuen binnen een gemeenschap. Persoonlijke bezittingen werden in de loop der tijd steeds meer gezien “as evidence of the prepotence of the possessor of these goods over other individuals within the community. The invidious comparison now becomes primarily a comparison of the owner with the other members of the group.”¹⁵⁷

Veblen beschouwt dit als een evolutionair proces waarbij bijvoorbeeld aanzien als succesvol oorlogskrijger (maar we kunnen ook denken aan het aanzien van de succesvolle Inuit-jager) plaats maakt voor aanzien vanwege rijkdomaccumulatie. Voor een goede plek in de maatschappij wordt het zelfs noodzakelijk om aan dit proces van individuele verrijking mee te doen: “With the growth of settled industry, therefore, the possession of wealth gains in relative importance and effectiveness as a customary basis of repute and esteem. [...] It therefore becomes the conventional basis of esteem. Its possession in some amount becomes necessary in order to any reputable standing in the community. It becomes indispensable to accumulate, to acquire property, in order to retain one’s good name.”¹⁵⁸

Veblen beschrijft dat het hierbij om een proces gaat (weliswaar mede beïnvloed door andere motieven, zoals comfort, veiligheid en macht) waarbij het individu voortdurend en rusteloos streeft naar het onderdeel zijn van de volgende hogere (rijkere) klasse. Het bereiken van dat doel geeft slechts tijdelijke bevrediging. Hij ontkent dan ook dat accumulatie alleen bedoeld zou zijn voor overleven en het genieten van een bepaald niveau van comfort. Dit zou namelijk het bestaan van een zeker welvaart-bevredigingspunt in de maatschappij impliceren, maar het bestaan van een dergelijk punt wordt door Veblen expliciet ontkend: “Since the struggle is substantially a race for reputability on the basis of an invidious comparison, no approach to a definitive attainment is possible.”¹⁵⁹

Deze hier slechts kort weergegeven evolutionaire economische theorie vormt de basis voor zijn uitvoerige beschrijving van de ‘leisure class’.¹⁶⁰ Zonder hierop verder in te kunnen gaan, is interessant dat – zoals Triggs uitlegt – de wijze waarop het individu binnen deze klasse zijn/haar status laat zien naar het oordeel van Veblen leidt tot verspilling: verspilling van tijd vanwege ‘conspicuous leisure’ of verspilling van goederen door ‘conspicuous consumption’.¹⁶¹

Het is interessant om vast te stellen dat deze theorie opvallende overeenkomsten laat zien met uitkomsten van relatief zeer recent sociaal-psychologisch onderzoek. De Dreu stelt: “Uit een grote hoeveelheid wetenschappelijk onderzoek in zowel laboratoriumsituaties als in praktijksettings is telkens weer gebleken dat mensen een sterke neiging hebben zich coöperatief op te stellen en in hun gedrag de gezamenlijke belangen zwaar laten wegen.”¹⁶² Volgens De Dreu heeft een “lange traditie van sociaalpsychologisch onderzoek [...] uitgewezen dat hooguit 15% van de bevolking vanuit hebzuchtige overwegingen

voor het eigenbelang kiest.”¹⁶³ Toch gaat ook de andere 85% van de mensen vooral voor zichzelf, maar vooral uit overwegingen van angst: “Angst om achterop te raken, angst om voor watje versleten te worden, angst om degene te zijn die voor anderen de kastanjes uit het vuur haalt. [...] Angst is een direct gevolg van een door het individu gemaakte analyse van de kwaliteit van de sociale verbindingen waaruit het sociaal dilemma bestaat – kan ik erop vertrouwen dat anderen ook een bijdrage [...] leveren [...]?”¹⁶⁴

De omvang van de gemeenschap is hierbij van belang omdat de angst volgens De Dreu samenhangt met informatie over de andere mensen om je heen en hoe omvangrijker de gemeenschap, des te moeilijker het is om in te schatten of je zelf de dupe zult zijn. De Dreu legt uit dat, omdat we evolutionair gevoeliger zijn voor dreiging dan voor plezier, de angst om besodemierd te worden of als buitenbeentje gezien te worden overheerst en we daarom voor ons eigen belang gaan.¹⁶⁵ De betreffende sociale verbindingen bepalen vervolgens ongetwijfeld ook in welke vorm we de rijkdom willen genieten. Dergelijke keuzes – evenals andere keuzes – worden in grote mate bepaald door de maatschappij waarin we leven, de media, reclame, etc. Elchardus concludeert daarom dat er geen vrije individuele keuzes worden gemaakt en sprake is van een symboolmaatschappij.¹⁶⁶ Ik moet daarbij denken aan de drie rijkversierde busjes die bij ons in de wijk momenteel iedereen proberen te overtuigen dat ze als de donder moeten overstappen op glasvezel. Anders ben je de sukkel.

Een volledige bespreking is dit vanzelfsprekend niet, maar het is vermoedelijk de optelsom van dergelijke ontwikkelingen en maatschappelijke overtuigingen die ten grondslag ligt aan een maatschappij waarin de overgrote meerderheid van individuen accumulatie van materiële rijkdom op individueel niveau nastreeft. Bij het vrije marktdenken en de strijd van de vrijheid van het individu past ook een terughoudende overheid die het individu vooral ruimte laat om dit streven invulling te geven. Ook al zijn er goede redenen (en is er bij velen ook de bereidheid) om bij het maken van individuele keuzes rekening te houden met het gemeenschappelijke belang (het verschil tussen ‘own interest’ en ‘greed’)¹⁶⁷, er lijken vele factoren te zijn die dit in de praktijk uiterst moeilijk maken.

Zoals bekend en door velen is benadrukt, resulteert de optelsom van deze individuele bezitsaccumulatie, in combinatie met factoren als arbeidsverdeling (specialisatie),¹⁶⁸ toenemende technologische mogelijkheden, verbeterde handels-mogelijkheden en de aanzienlijke groei van de bevolking, en – zoals gezegd – een veelal terughoudende overheid, in een maatschappij waarin omvangrijke accumulatie van natuurgebruik (omzetting van natuur in geld/kapitaal) regel is geworden.

2.2 In de spiegel van de Inuit: tussenconclusie

Bovenstaande bespreking geeft een indruk van enkele belangrijke verschillen tussen de traditionele Inuit-samenleving en onze ‘moderne’ samenleving. De afstand tussen mens en natuur is enorm vergroot. Zowel geestelijk als fysiek hebben we steeds meer afstand

van de natuur genomen. De spirituele rol van de natuur is nagenoeg verdwenen en we zijn ons in de loop der eeuwen steeds meer in een superieure positie ten opzicht van dieren en natuur gaan plaatsen. Door gedegen onderzoek weten we inmiddels enorm veel van die natuur, maar die kennis is veelal specialistisch (niet holistisch) en concentreert zich bij een beperkte groep ecologen. Vooral met de toenemende verstedelijking is de kennis van de natuur bij burgers sterk afgenomen, alsmede het inzicht in het belang van de natuur voor de mens zelf. Dit geldt voor volwassenen maar ook voor kinderen die veel minder de kans krijgen de natuur te beleven. Steeds meer kinderen groeien in de stad op en de schoolsystemen lijken weinig ruimte te bieden om er regelmatig op uit te trekken. Aangehaald onderzoek geeft ook aan dat daarmee de grondhouding van mensen ten aanzien van de natuur minder natuurvriendelijk wordt.

Met deze kloof tussen mens en natuur wordt de kans vergroot dat ook de bereidheid om de natuur te beschermen afneemt wanneer daarbij strijd zou ontstaan met het directe eigen belang. Dit eigen belang is in onze maatschappij namelijk veel meer op de voorgrond komen te staan ten opzichte van het belang van de gemeenschap. Het onderdeel uitmaken van een gemeenschap op basis van verwantschap-relaties en samenwerking lijkt voor de directe overlevingskansen minder belangrijk te zijn geworden en samenwerkingsstrategieën lijken niet meer te werken in een samenleving die zo omvangrijk is als de onze. Daarmee lijkt het ook minder van belang te zijn om afgunst te vermijden. Sterker nog, in onze maatschappij lijkt het juist van belang te zijn om te laten zien hoe goed je kunt meekomen in de snelle materialistische maatschappij. Ook al zijn er nog steeds goede redenen (en is er bij velen ook de bereidheid) om bij het maken van individuele keuzes rekening te houden met het gemeenschappelijke belang (het verschil tussen 'own interest' en 'greed'),¹⁶⁹ er zijn veel factoren die dit in de praktijk uiterst moeilijk maken.

Angst en respect voor Sedna, de spirits van dieren of andere spirituele krachten lijken in een westerse samenleving als die van ons vervangen te zijn door angst om de dupe te worden omdat men door de grote omvang van de gemeenschap niet meer kan vertrouwen op sociaal gedrag van anderen. Daarmee is respect op basis van het leveren van een belangrijke bijdrage aan de gemeenschap (bijv. door een goed jager te zijn en de oogst te delen met anderen) in toenemende mate vervangen door pogingen respect te verwerven op basis van maatschappelijke status die wordt afgemeten aan individuele rijkdom.

28

Deze ontwikkeling gaat hand in hand met een eigendomsconcept dat steeds meer op het individu is gericht. In de loop der tijd is ook de natuur zelf steeds meer verdeeld in helder begrensde eigendomsrechten. Het gaat hierbij om de oogst van wilde dieren (bijv. visquota), land, watergebruik, CO₂-rechten en in de nabije toekomst mogelijk ook om het recht de wind te gebruiken voor energieopwekking. Deze rechten zijn exclusiever en absoluter geworden. Het belang van de gemeenschap kan in juridische zin nog wel in eigendom ontdekt worden, maar in de praktijk stelt dit weinig voor, zeker wanneer het gaat om het beschermen van natuurwaarden. Dit harde eigendomsrecht kan natuurlijk ook van belang zijn om voldoende 'rechten' voor de natuur zelf te reserveren door niet alles te verdelen en door de mens te laten consumeren. Hoewel hier grote successen gemeld kunnen worden (bijv. particuliere natuurgebieden in Nederland en daarbuiten),

zien we in de praktijk dat dit 'voldoende rechten reserveren voor de natuur zelf' heel moeilijk is. Zo worden de visquota voor de blauwvintonijn al vele jaren hoger vastgesteld dan wat wetenschappers verstandig achten, is de CO₂-emissie te hoog om grote schade aan mens en natuur te voorkomen en is de natuur op veel plaatsen te veel versnipperd om dieren ruimte en migratiemogelijkheden te bieden.

Door deze ontwikkelingen in onze westerse samenleving, in combinatie met vele andere ontwikkelingen, waaronder de door velen gewenste terughoudendheid van de overheid, bestaat er min of meer een ongeschreven uitgangspunt dat een individu (of bedrijf) de vrijheid heeft een activiteit te ondernemen. Dit blijkt in Nederland bijvoorbeeld uit de omstandigheid dat we binnen bepaalde natuurgebieden spreken over het 'nee, tenzij-beginsel': daarbuiten is het dus 'ja' of 'ja-mits'. Met 'nee, tenzij' hebben velen overigens ook grote moeite: het 'tenzij'-gedeelte vereist vaak onderzoek of levert gezeur en vertraging op en het 'nee' is veelal simpelweg 'onbestaanbaar'. Heel vaak is het zo dat de bewijslast van de noodzaak van natuurbehoud vele malen zwaarder is dan de bewijslast van de wenselijkheid van een nieuw plan of project. We zullen hieronder zien dat met name het Europese recht daarom een aantal zaken heeft willen ombuigen, maar dit geeft dan ook behoorlijke discussie.

Dit geheel heeft geleid tot een maatschappij met grote vrijheden om creatief en ondernemend te zijn. Er is zeker veel aandacht voor het beperken van de nadelige natuurgevolgen van activiteiten, maar de na mitigatie resterende negatieve gevolgen voor de natuur van een individueel project worden veelal acceptabel gevonden. Door deze benadering en het grote aantal activiteiten ontstaan op alle niveaus grote negatieve cumulatieve gevolgen. Laatstgenoemde gevolgen, waaronder klimaatverandering, versnippering van natuur, verdroging en vermesting, worden weliswaar vaak als onwenselijk beschouwd, maar we weten er moeilijk raad mee omdat 'echte' oplossingen spanning zouden opleveren met de ambities van het individu. Oplossingen worden daarom bij voorkeur in technologieontwikkeling gezocht. Vieze dingen iets minder vies maken of vieze dingen blijven doen maar de gevolgen door technologie opvangen. Soms werkt dit, maar lang niet altijd omdat de neiging groot is om de technologie vooral voor economische groei in te zetten.

29

3. De rol van het recht bij het oplossen van de natuurproblematiek

3.1 Ontwikkeling van natuurbeschermingsrecht als reactie op overexploitatie

De mens was zeker niet blind voor de negatieve gevolgen van zijn eigen ambitie en het natuurbeschermingsrecht is dan ook een relatief oud onderdeel van het milieurecht. Het collectief bewustzijn van de overexploitatie van de natuur nam echter vooral na de tweede wereldoorlog snel toe. Zo lezen we in de Stockholmverklaring¹⁷⁰ die tijdens de VN-'Stockholm Conference on the Human Environment' in 1972 werd aangenomen:

“A point has been reached in history when we must shape our actions throughout the world with a more prudent care for their environmental consequences. Through ignorance or indifference we can do massive and irreversible harm to the earthly environment on which our life and well-being depend.”¹⁷¹

Expliciet wordt gesproken over verantwoordelijkheid voor bestaande en toekomstige generaties van de mens,¹⁷² en met dit heeft mede betrekking op een goede zorg voor het erfgoed van de natuur: “Man has a special responsibility to safeguard and wisely manage the heritage of wildlife and its habitat, which are now gravely imperilled by a combination of adverse factors” (Principe 4). Om deze verantwoordelijkheid concreter invulling te geven werden in de jaren 70 diverse ‘kernverdragen’ op het gebied van natuurbescherming afgesloten:

- de overeenkomst inzake watergebieden van internationale betekenis, in het bijzonder als verblijfplaats voor watervogels (Verdrag van Ramsar, 1971);¹⁷³
- het Verdrag inzake de bescherming van het cultureel en natuurlijk werelderfgoed (Verdrag van Parijs, 1972);¹⁷⁴
- het Verdrag inzake internationale handel in bedreigde dier- en plantensoorten (CITES, Verdrag van Washington, 1973);¹⁷⁵
- het Verdrag inzake de bescherming van trekkende wilde diersoorten (Verdrag van Bonn, 1979);¹⁷⁶ en
- het Verdrag inzake het behoud van wilde dieren en planten en hun natuurlijk leefmilieu in Europa (Verdrag van Bern, 1979).¹⁷⁷

In dezelfde periode worden ook op regionaal niveau juridische instrumenten ontwikkeld, waaronder de Europese Vogelrichtlijn in 1979.

Duurzame ontwikkeling kreeg in de loop van de jaren tachtig een steeds centralere plaats in de internationale discussie over milieu en ontwikkeling. In 1982 – tijdens het Natuurhandvest (World Charter for Nature) van de Verenigde Naties¹⁷⁸ – roept de internationale gemeenschap zichzelf op een ‘moral code of action’ te volgen: “Every form of life is unique, warranting respect regardless of its worth to man, and, to accord other organisms such recognition, man must be guided by a moral code of action.”¹⁷⁹ Voortbouwend op dit Handvest en IUCN’s ‘World Conservation Strategy: Living Resource Conservation for Sustainable Development’ uit 1980,¹⁸⁰ kwam duurzame ontwikkeling vooral in de mondiale belangstelling door het ‘Our Common Future’ (Brundtland) Rapport uit 1987.¹⁸¹

In 1992 wordt vervolgens het Verdrag inzake de Biodiversiteit (hierna Biodiversiteitsverdrag) van 1992 afgesloten.¹⁸² Het betreft een parapluverdrag gericht op het behoud van de diversiteit aan levensvormen en ecosystemen op aarde, een duurzaam gebruik van die levensvormen en ecosystemen en een eerlijke en gelijkwaardige verdeling van de voordelen van het gebruik van genetische bronnen.

Ook daarna worden nog verdragen afgesloten¹⁸³ en wordt met name onder de bestaande verdragen veel beleid ontwikkeld. Deels ter implementatie van het internationale en regionale recht en deels ter implementatie van nationaal beleid, werd er in de loop van de vorige eeuw ook veel nationaal natuurbeschermingsrecht ontwikkeld. Zo is het Nederlandse natuurbeschermingsrecht ruim 150 jaar oud.¹⁸⁴

Al bovengenoemd recht maakt duidelijk dat er een breed bewustzijn bestaat dat natuurbehoud een ‘common concern of humankind’ is (Biodiversiteitsverdrag) en dat natuurbehoud ook vereist is voor toekomstige generaties (o.a. preambule CITES-verdrag, art. 4 Werelderfgoedverdrag, preambule World Charter for Nature, preambule Verdrag van Bonn, Principe 2 Stockholmverklaring). De internationale steun voor deze verdragen en het daaronder ontwikkelde beleid is indrukwekkend. Zo zijn anno 2013 193 staten verdragspartij bij het Biodiversiteitsverdrag, kent het Ramsar Verdrag 168 Partijstaten, het Citesverdrag 178 Partijstaten, en zijn bij het Werelderfgoedverdrag 190 staten partij. Daarmee hebben veel van de gemaakte afspraken nagenoeg overal ter wereld steun gekregen en mede gezien de grote reikwijdte van het Biodiversiteitsverdrag (ook aandacht voor ‘areas beyond national jurisdiction’) kan nagenoeg van bindend ‘wereldrecht’ gesproken worden.¹⁸⁵

3.2 Zwakke kenmerken van het natuurbeschermingsrecht

Hoewel er wat betreft uitvoering van al dit recht veel inzet is en op bepaalde onderdelen (bijv. de aanwijzing van beschermde gebieden op land, herstel, rekolonisatie of herintroductie van bepaalde soorten beekherstelprojecten) veel is bereikt, kan niet worden gezegd dat het natuurbeschermingsrecht effectief is.¹⁸⁶ Veel doelstellingen zijn niet bereikt en liggen met de huidige trends ook niet binnen bereik. Daarbij gaat het met name om de doelstelling om het biodiversiteitsverlies een halt toe te brengen. Hiervoor was aanvankelijk het jaar 2010 als deadline afgesproken, maar op geen van de niveaus is dit doel gerealiseerd. Zo stelt de ‘Balans van de Leefomgeving 2012’ dat voor Nederland “juist de algemene, niet-bedreigde soorten vooruitgaan en de bedreigde, kwetsbare en zeldzame soorten verder achteruit gaan”: “Als maat voor bedreiging is het staan op de Rode Lijst gehanteerd. Bij alle soortgroepen is gemiddeld meer dan een derde deel bedreigd. Bij reptielen, paddenstoelen, haften en dagvlinders staat zelfs tweederde op de Rode Lijst.”¹⁸⁷ Ook de milieukwaliteit blijft op onderdelen te ongunstig om de doelstellingen te halen en de aanpak van de verdroging wordt moeizaam genoemd.¹⁸⁸ Op Europees en internationaal niveau zien we vergelijkbare onderzoeksuitkomsten.

Het recht krijgt dus maar beperkt grip op de problematiek. Dit kan niet eenvoudig worden verklaard, maar wel kunnen enkele belangrijke zwakke punten van het natuurbeschermingsrecht (op diverse niveaus) worden signaleerd. Hieronder worden deze punten kort besproken, waarbij hier en daar ook wordt ingegaan op de actuele discussie betreffende de herziening van het natuurbeschermingsrecht. Dit laatste is niet eenvoudig omdat op veel onderwerpen nog niet geheel duidelijk is welke keuzes er gemaakt gaan worden. Er ligt weliswaar een wetsvoorstel dat door voormalig Staatssecretaris Bleker

is ontwikkeld, maar de huidige Staatssecretaris Dijksma lijkt op veel punten een ander beleid te willen voeren dat gekenmerkt wordt door het bieden van meer waarborgen voor bescherming. De uitkomsten van de discussies zullen dus nog moeten worden afgewacht. De hieronder behandelde componenten van het nationale debat zijn dus slechts bedoeld als ‘aankleding’ of ‘illustratie’ van waar het echt om gaat: enkele zwakke punten van het natuurbeschermingsrecht door de vele jaren heen.

De zwakke punten hangen in belangrijke mate samen met de hiervoor besproken kenmerken van onze westerse samenleving. Om die reden worden de punten gerangschikt conform de drie hierboven besproken thema's. Vanwege de samenhang tussen de drie thema's raken de zwakke punten overigens veelal ook meerdere thema's.

[A] Kenmerken samenhangend met de mens-natuur-relatie (de ‘ontgroening’ van onze samenleving)

i. Focus op het (onbekende) bedreigde

Met de ontgroening van onze samenleving, een ontwikkeling waarbij kennis van de natuur nog slechts aanwezig is bij een kleine groep specialisten, komt de vraag op welke natuurwaarden respect verdienen en onderwerp moeten zijn van juridische bescherming. Opvallend is dat de overheid met het natuurbeschermingsrecht op vele niveaus een signaal afgeeft dat de echte bescherming beperkt kan worden tot waarden die al flink zijn aangetast of zelfs met uitsterven worden bedreigd. Dit geldt met name voor de oude natuurbeschermingsverdragen¹⁸⁹ en voor nationale wetten zoals de Amerikaanse ‘Bald Eagle Protection Act’ van 1940.¹⁹⁰ In de internationale literatuur wordt wel gesproken over ‘deathbed conservation’.¹⁹¹ Ook vandaag de dag zijn de striktere beschermingsbepalingen van veel verdragen en de Europese Habitatrictlijn vooral van toepassing op soorten die op lijstjes zijn geplaatst (bijv. Verdrag van Bonn, Verdrag van Bern, Habitatrictlijn). De discussies over een nieuwe Natuurbeschermingswet laten zien dat we in Nederland meer en meer geneigd lijken te zijn deze ‘lijstjes-benadering’ over te nemen. Mede ingegeven door de wens van het vorige kabinet om nationaal niet meer te beschermen dan internationaal strikt is vereist, is er heftig gediscussieerd over de vraag welke soort een plaatsje verdient op het ‘strikt-beschermingslijstje’. Ook bij beschermde gebieden is gezocht naar inperking van de bescherming via het nationale natuurbeschermingsrecht. Zo stelde voormalig staatssecretaris Bleker voor om de ruim 60 beschermde natuurmonumenten zonder Natura 2000-status de nationale bescherming te ontnemen door dit gehele beschermingsinstrument te schrappen.¹⁹² Inmiddels is de politieke wind uit een andere richting gaan waaien en bestaat er meer ruimte voor een goed debat over de noodzaak tot bescherming van andere natuurgebieden dan alleen Natura 2000.

Eenzijds is die speciale aandacht voor het bedreigde natuurlijk heel hard nodig. Strikte bescherming en actieve maatregelen zijn immers vereist om de bedreigde natuur te laten herstellen. De eerder genoemde *bald eagle* (Amerikaanse zeearend) is er zo weer bovenop gekomen, in Nederland is in het verleden de ooievaar door bescherming en fokprogramma's behoud voor verdwijning en meer recent herkoloniseert de wolf door

strikte jachtregulering weer gebieden waar hij ooit werd verdreven. Anderzijds brengt deze aanpak ook het risico met zich mee dat algemenere soorten vanwege te weinig bescherming bedreigd worden en op een later moment onnodig kosten voor herstel gemaakt moeten worden. Soms werkt de extra inzet niet en komt de bescherming te laat. Bovendien miskent een zeer sterke focus op het bedreigde de samenhang van alle waarden binnen ecosystemen. Ook het toezicht en de handhaving worden bemoeilijkt omdat, zoals hierboven al is besproken, de natuurkennis van de gemiddelde burger juist zeer beperkt is geworden en deze in het veld niet in staat is soorten te herkennen en te benoemen. Het al of niet van toepassing zijn van de concretere verbodsbepalingen van de Flora- en faunawet kan de burger dus niet beoordelen. Bovenal speelt hier ook de ethische vraag (de grondhouding mens – natuur rakend) of het normaal is om bescherming alleen te reserveren voor dieren die de twijfelachtige eer toekomen ‘bedreigd’ te zijn. Is het niet vanzelfsprekend om bij de uitvoering van plannen en projecten met ander leven rekening te houden, ook wanneer het exemplaar van het dier tot een algemene soort behoort? Doremus heeft deze en andere argumenten nader uitgewerkt in een artikel met de prachtige titel ‘The Special Importance of Ordinary Places’.¹⁹³ Zij wijst op het gevaar dat door de benadering van het beschermen van het speciale, het ‘gewone’ onbeschermd wordt verklaard: “The rhetoric of specialness sets up a dichotomy between special places, which are worth saving, and non-special ones, which by definition are not. If we truly want to protect nature, that distinction is ultimately untenable.”¹⁹⁴

Het bovenstaande is zeker geen pleidooi om de aandacht voor bedreigde natuur te laten verslappen. Dit pleidooi is recentelijk door velen gevoerd: natuurbescherming zou te technocratisch geworden zijn. Volstreekte onzin natuurlijk want wanneer veel natuurwaarden er heel slecht voor staan is het noodzakelijk dergelijke ‘beestjes bij naam te noemen’, doelen te formuleren en maatregelen te treffen. Op grond van internationaal en Europees natuurbeschermingsrecht ligt hier eenvoudigweg een overheidspllicht. Dat een gemiddelde burger een witsnuitlibel niet zal herkennen en er mogelijk niets mee heeft, doet hier niets aan af. Wel is de vraag hoe ook de niet-bedreigde natuur een goede bescherming kan krijgen.

Een dergelijke brede natuurbescherming lijkt zeker op ‘draagvlak’ te kunnen rekenen. Een Alterra-onderzoek uit 2012 concludeert dat “95% van de Nederlanders vindt [dat] natuurbescherming belangrijk [is] en slechts 16% wil hierop bezuinigen.”¹⁹⁵ Draagvlak is echter niet hetzelfde als bereidheid om zelf ‘offers’ te brengen. Een persoon kan groot voorstander zijn van diervriendelijkheid en bij de dagelijkse boodschappen toch gewoon kiezen voor het goedkope vlees. In de strijd tussen het korte termijnbelang (bijv. geld) en een gemeenschappelijk belang kiest de burger – verward in de hierboven geschetste strijd om een goede positie in de maatschappij – nu eenmaal snel voor het korte termijnbelang. Een beroep doen op de vrije keuze en verantwoordelijkheid van de consument¹⁹⁶ – of bij natuurbeleid op ‘een ieder’ – werkt daarom waarschijnlijk niet.

Om deze reden was ook het aanvankelijke voorstel van Bleker om de bescherming van alles wat niet op internationale en Europese lijsten voorkomt te beperken tot de wettelijke zorgplicht niet goed doordacht. Vele voorheen wettelijk beschermde soorten zouden de

beschermde status verliezen, waarmee de specifieke verbodsbepalingen voor deze soorten niet meer zouden gelden en de bescherming afhankelijk zou worden van de algemene zorgplicht. Hoewel het codificeren van ieders verantwoordelijkheid voor de natuur past bij de erkenning van de waarde van het algemene, kan op de goede werking van een zorgplicht (als zelfstandige handavingsgrond) niet worden vertrouwd. Hoe kunnen we vertrouwen op een eigen verantwoordelijkheid van burgers, wanneer deze burgers in een onderlinge strijd zijn verwickeld om de eigen positie in economische zin (onbewust in vergelijking met elkaar) zo veel mogelijk te versterken, burgers die veelal op afstand van die natuur zijn opgegroeid, dier- en plantensoorten niet meer herkennen en nauwelijks inzicht hebben in hoe de natuur functioneert? Onderzoek op andere beleidsterreinen toont aan dat de overheid er vaak ten onrechte van uitgaat dat de burger uit zichzelf initiatief zal nemen wanneer de overheid een stapje terug doet (Hurenkamp en Tonkens spreken van een ontbreken van vertrouwen in ‘onbevleete burgerschap’).¹⁹⁷

[B] Kenmerken die samenhangen met de plaats van het individu in de gemeenschap

ii. Ruimte voor afweging = ruimte voor heerserschap

Opvallend is dat in een groot deel van het natuurbeschermingsrecht veel verplichtingen een procedureel karakter kennen en dat de inhoudelijke verboden en verplichtingen veel ruimte laten voor interpretaties of belangenafweging. Dit geldt met name voor internationale verdragen. Zo verplicht het Ramsar Verdrag met kernartikel 3 tot het ‘verstandige gebruik’ (‘wise use’) van wetlands van internationale betekenis. Hoewel dergelijke begrippen verdere invulling hebben gekregen in richtsnoeren en resoluties, blijft er veel interpretatieruimte bestaan en zijn nationale rechters veelal terughoudend om direct aan de verdragsverplichtingen te toetsen.

Afwegingsruimte is ook aan de orde binnen vele onderdelen van het Nederlands recht. Daarbij kan met name worden gewezen op het Nederlandse ruimtelijke ordeningsrecht, op grond waarvan een ‘goede ruimtelijke ordening’ moet worden nagestreefd. Hoewel een zekere afwegingsruimte voor het bestuur heel logisch lijkt, laat de praktijk zien dat bij die afweging de korte termijn belangen (veelal sociaal-economisch van aard) het vaak winnen van het belang om natuurwaarden op de lange termijn een goede bescherming te geven.¹⁹⁸ Ondanks de inspraak, de milieu-effectbeoordelingen en de afweging, besluit het bestuur meestal tot het laten doorgaan van het project.

Dergelijke besluiten aanvechten bij de Afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State helpt vaak niet. De marginale toetsing komt tot uiting in de bekende zinnen met dubbele ontkenningen. Ter illustratie kan gewezen worden op het beroep tegen het inpassingsplan ‘Gasopslag Bergermeer’, een zaak waarbij broedgebied voor weidevogels aangetast zou worden vanwege de voorgenomen realisatie van een gasopslagproject: De Afdeling Bestuursrechtspraak van de Raad van State oordeelt: “Hetgeen [...] heeft aangevoerd, biedt geen aanleiding voor het oordeel dat de ministers niet in redelijkheid ervoor hebben kunnen kiezen om de mitigerende maatregel dat slechts buiten het

broedseizoen mag worden geboord, niet over te nemen.”¹⁹⁹ “Niet in geschil is dat het project kan worden beschouwd als een significante aantasting van de wezenlijke kenmerken en waarden van de EHS-gebieden en weidevogelgebieden” (overweging 2.58.3), maar de afdeling benadrukt haar marginale toetsingsrol (overweging 2.58.2):

“De Afdeling stelt voorop dat er geen rechtsregel is die eist dat de ruimtelijke ingreep waarvoor het inpassingsplan is vastgesteld, pas mag plaatsvinden wanneer ervoor wordt gezorgd dat de hoeveelheid weidevogelgebied die verdwijnt op een andere locatie in dezelfde omvang zal worden gerealiseerd. Zoals is overwogen in de uitspraak [...] kan een afweging van de betrokken belangen er wel toe leiden dat het verlies aan weidevogelgebied slechts aanvaardbaar is wanneer dat verlies op een bepaalde wijze wordt gecompenseerd. Bij het ontbreken van een specifiek wettelijk kader ter zake is het aan de ministers om deze afweging te maken. Aan de rechter komt slechts de bevoegdheid toe te beoordelen of de betrokken belangen zodanig evenwichtig zijn afgewogen dat de ministers in redelijkheid tot dat besluit hebben kunnen komen.”

De betrokken ministers vinden de gasopslag zwaarder wegen dan de effecten op weidevogels en de Afdeling Bestuursrechtspraak concludeert met bijzonder weinig oog voor het internationale en Europese recht²⁰⁰ dat dit alles kennelijk niet onredelijk is.

Zo zijn er door de vele jaren heen op diverse overheidsniveaus aardig wat belangrijke weidevogelgebieden afgewogen tegen woningbouwplannen en andere sociaal-economische projecten en vervolgens met instemming van de marginaal toetsende rechter verdwenen. Afwegingsruimte zonder heldere grenzen en een marginaal toetsende rechter die geen doorkijkje maakt naar de cumulatieve invloeden voor internationaal- en Europeesrechtelijk vastgelegde doelen, vormen gezamenlijk het beste recept om het heerserschap van de mens over de natuur te laten voortduren. Ik vermoed dat dit ook een belangrijke reden is waarom van de zijde van gemeenten²⁰¹ en het bedrijfsleven gepleit wordt voor het waarborgen van meer ruimte voor belangenafweging in een nieuwe Omgevingswet.²⁰²

iii. Verzet tegen harde juridische grenzen: ‘Bestaand gebruik als heilig huisje en creatieve uitleg ten behoeve van projecten’

De Europese wetgever heeft deze zwakte van de vrije afweging goed ingezien en in de Vogelrichtlijn (1979) en Habitatrichtlijn (1992) de afwegingsruimte in het regime voor de Europees bedreigde soorten en nog resterende belangrijke natuurgebieden (Natura 2000-gebieden) substantieel verkleind. Voor wat betreft de bescherming van gebieden kan met name worden gewezen op het voorzorgbeginsel dat in lid 3 van artikel 6 van de Habitatrichtlijn verankerd is: wanneer significant nadelige gevolgen van een plan of project voor een Natura 2000-gebied niet kunnen worden uitgesloten, dan kan een project alleen worden vergund onder bepaalde strikte voorwaarden. Ook moet op grond van het tweede lid van dit artikel verslechtering worden voorkomen, ook wanneer deze verslechtering wordt veroorzaakt door al lange tijd ondernomen activiteiten.

Dit regime heeft tot heftig verzet geleid omdat in de praktijk is gebleken dat dit recht harde grenzen stelt aan de menselijke ambitie ten behoeve van bescherming van Europees belangrijke natuurwaarden. Dat dergelijke grenzen hard nodig zijn omdat ruim 80% van die waarden in Europa en in Nederland in een ongunstige staat verkeert, tempert het verzet nauwelijks. In mijn oratie geef ik van dit verzet veel voorbeelden, waaronder ook het schriftelijk verzoek van voormalig premier Balkenende (CDA) aan de Europese Commissievoorzitter om het voorzorgbeginsel uit de Habitatrichtlijn te schrappen en zo ruimte voor afweging te creëren (zie punt ii!).²⁰³ Hoewel steeds meer ervaring met het regime wordt opgedaan, ook in heel positieve zin (bijvoorbeeld uitstekende samenwerking in het kader van de opstelling en uitvoering van beheerplannen), blijft het verzet ook meer recent bestaan, vooral vanuit de politieke partijen CDA, VVD, PVV en SGP en belangenorganisaties van bedrijven (belangenorganisaties die helaas vaak de positie van ‘achterblijvers’ vertolken). Zo werd in april 2013 VVD-woordvoerder natuur Pieter Litjens geciteerd:

“De Natura 2000-gebieden op land, waar strenge natuurbeschermingsregels gelden, zijn slecht voor de economische bedrijvigheid. De regels werken verlamdend, ondernemers kunnen niet meer investeren en uitbreiden en provincies en gemeenten weigeren regelmatig vergunningen in of rondom een Natura 2000-gebied.”²⁰⁴

Deze ervaring motiveert de VVD om tegenstander te zijn van de aanwijzing van Natura 2000-gebieden op zee. Eerder had voormalig Staatssecretaris Bleker al geprobeerd deze fractie gerust te stellen door alle bestaande activiteiten zo ongeveer als niet-problematisch af te vinken:

“Ik heb zowel in antwoord op vragen van mevrouw Lodders als van de heer Van Gerven een reeks van activiteiten genoemd die op zee plaatsvinden of kunnen plaatsvinden. Die hebben met de mijnbouw te maken en met de gas- en oliewinning, met de normale scheepvaart en windmolenparken. Ik heb per onderwerp aangegeven dat uit de ecologische doelen voor die gebieden geen beperkingen voortvloeien. Ik heb gezegd dat het voor de scheepvaart wordt geregeld via een aantal internationale verdragen. De 36 voorgenomen aanwijzing van de Natura 2000-gebieden heeft daarop geen uitwerking. Over de olie- en gaswinning heb ik gezegd dat het zich toespitst op eventuele tijdelijke maatregelen in bijzonder in verband met bouwwerkzaamheden. Met betrekking tot de windenergie gaat het om gebieden die niet explorabel zijn voor windenergie. Ik heb aangegeven dat het voor de zandwinning geen gevolgen zal hebben, want de gebieden liggen buiten de interessante zandwinningsgebieden. De visserij, een belangrijke economische sector, regelen wij via het gemeenschappelijke visserijbeleid en niet via het systeem van de natuurbescherming Natura 2000. Dat lijkt mij een heel verstandige route omdat wij in het gemeenschappelijke visserijbeleid al een traditie hebben van een verstandige afweging tussen economische belangen en de ecosysteembelangen van de zee.”²⁰⁵

Bestaande activiteiten worden conform de hierboven beschreven karakteristieken van onze samenleving al snel in termen van ‘verworven rechten’ beschouwd, die volgens velen bovendien ‘normale uitbreiding’ moeten omvatten.²⁰⁶ Ook ‘nee zeggen’ tegen nieuwe plannen en projecten vanwege milieu- of natuurschade valt de overheid in het algemeen zwaar, vooral wanneer het grotere economisch relevante projecten betreft.

Ook op de andere overheidsniveaus zien we nog steeds veel verzet. Een voorbeeld betreft het jarenlange verzet van Overijsselse politici tegen aanwijzing van het Wierdense Veld als Natura 2000-gebied om zo agrarische belangen te behartigen.²⁰⁷ Ook op gemeentelijk niveau zijn er vele voorbeelden van mopperende wethouders die klagen dat door de Europese regels bepaalde projecten vertraging ondervinden of – in een enkel geval – geen doorgang kunnen vinden.²⁰⁸

Door dergelijke politieke krachten, met name van de genoemde politieke partijen, is de afgelopen jaren de wet voortdurend aangepast, zijn er vele manieren gezocht om door creatieve uitleg het Europese recht af te zwakken en is de aanwijzing van veel Natura 2000-gebieden aanzienlijk vertraagd. Hoewel Staatssecretaris Dijksma (PvdA) duidelijk voortvarender te werk gaat, ondervindt zij nog steeds verzet tegen de aanwijzing van bepaalde stikstofgevoelige natuurgebieden (zie hierna), ook al hadden alle gebieden al lang aangewezen moeten zijn.²⁰⁹

[C] Kenmerken die samenhangen met de intensiteit van natuurgebruik en accumulatie van individuele rijkdom

iv. Beperkte bewijslast voor economische noodzaak van activiteiten

Opvallend is voorts dat de bewijslast voor de maatschappelijke noodzaak van het uitvoeren van de activiteit in veel gevallen gering is of ontbreekt. Het belang van het individu of individuele bedrijf bij de uitvoering van het project lijkt vaak als een gegeven te worden beschouwd ook wanneer dit ten koste gaat van gemeenschappelijke waarden zoals natuur. Voor de belangrijkste natuurwaarden (bijv. Ecologische Hoofdstructuur (EHS) en Natura 2000-gebieden), is het verlenen van overheidsgoedkeuring wel aan strikte voorwaarden gekoppeld, maar de praktijk laat zien dat er een voortdurende zoektocht is, ook vanuit de politiek, om die voorwaarden te omzeilen. Dit kan het gemakkelijkst wanneer uitgelegd kan worden dat activiteiten geen significante gevolgen (kunnen) veroorzaken. Dan hoeft namelijk niet aangetoond te worden dat de activiteit nodig is voor dwingende redenen van groot openbaar belang of andere in het Europese recht expliciet erkende belangen. Ook is het dan niet nodig om aan te tonen dat alternatieven ontbreken en bestaat geen compensatieplicht. Zo kan het zijn dat er in een provincie honderden vergunningen worden afgegeven en slechts een handjevol activiteiten de bedoelde uitvoerige toetsing ondergaan. Bij het soortenbeschermingsrecht zien we vaak vergelijkbare creatieve benaderingen die moeten leiden tot de conclusie dat er feitelijk geen overtreding van de verbodsbepalingen hebben plaatsgevonden. Dergelijke creatieve benaderingen kunnen overigens uitstekend zijn wanneer te goeder trouw wordt geprobeerd de natuur te ontzien 37

of natuurontwikkeling neven doel van een project te laten zijn, maar dit is lang niet altijd het geval.

v. Geen (tijdig) antwoord op negatieve cumulatieve effecten

Bovenstaande kenmerken leiden tot een proces waarbij weliswaar veel recht is ontwikkeld, veel inzet wordt gepleegd om menselijke activiteiten vooraf te toetsen en moeite wordt gedaan om de natuurschade te beperken, maar uiteindelijk gaan de meeste activiteiten (zowel bestaande als nieuwe plannen en projecten) toch door. Daarmee is de cumulatie van de effecten op natuur in algemene zin uiteindelijk groot. Dit is een wereldwijd fenomeen, zelfs in Antarctica: ieder land wil een eigen onderzoeksstation en legt de noodzaak daarvan uit, maar inmiddels is het cumulatieve effect op wilderniswaarden zo'n 110 onderzoeksstations, vliegtuiglandingsplaatsen, gemotoriseerd verkeer en transportroutes, e.d.) niet te ontkennen. In feite zijn de meeste milieu- en natuurproblemen cumulatief van aard. Voorbeelden omvatten overbevissing, het broeikas effect, grensoverschrijdende verdroging van natuurgebieden, bestrijdingsmiddelen in oppervlaktewateren, ophoping van persistente organische stoffen in het Arctisch gebied en verlies van ongerepte gebieden (wildernis). De legitimiteit van een individuele activiteit staat dan veelal niet ter discussie, terwijl de cumulatie van alle activiteiten gezamenlijk tot onacceptabele gevolgen leidt.

Ook dit zwakke punt is door het Europese recht onderkend, waarmee op EU-niveau op diverse milieuterreinen aan deze cumulatie harde grenzen zijn gesteld. Gewezen kan worden op grenswaarden waar de kwaliteit van de lucht en het water aan moet voldoen, maar in zekere zin kan ook het vereiste om Europees beschermde diersoorten en habitattypen in een gunstige staat van instandhouding te brengen en te houden als een 'milieukwaliteitseis' worden aangemerkt.

Het hierboven besproken verzet tegen het belemmeren van de menselijke ambitie doet zich echter ook voor bij dit onderwerp van cumulatieve gevolgen. Hoewel deze systemen een verschillende doorwerking hebben naar het niveau van concrete activiteiten, is opvallend dat het proces van implementatie in Nederland vaak vergelijkbare kenmerken heeft. We zien op deze terreinen al jarenlang de grenswaarden aankomen, maar toch moet er vrijwel altijd eerst een gerechtelijke uitspraak komen waarin wordt gesteld dat een bepaald plan of project geen doorgang kan vinden omdat de Europese grens dan zou worden overschreden. We hebben dit gezien bij lucht, bij natuur en in de toekomst mogelijk bij het waterdossier. Bij een dergelijke uitspraak van de rechter zijn de rapen gaar. Veelal wordt dan eerst de milieuorganisatie die naar de rechter is gegaan bekritiseerd (of wordt van overheidswege gedreigd met stopzetting van de subsidie), maar als de storm dan wat is gaan liggen wordt er nagedacht over oplossingen.

Die oplossingen zijn dan veelal creatief, indrukwekkend en heel duur. Bovendien is de oplossing in eerste instantie vooral gericht op de gemakkelijkste manier om 'morgen' de concrete vergunningen voor plannen en projecten toch weer te kunnen afgeven, terwijl aan 'Brussel' kan worden uitgelegd dat dit conform het Europese recht is. Dit alles kost bijzonder veel geld, geeft veelal langdurige discussies en veroorzaakt eveneens langdurige

onzekerheid voor het maatschappelijk veld omdat de goede werking van het uitgedachte systeem veelal door de rechter moet worden beoordeeld.

Het stikstofdossier in Nederland vormt een actueel voorbeeld. Veel te lang is in Nederland – met name ook door de overheid – volgehouden dat de veehouderijen rond Natura 2000-gebieden konden blijven groeien. Daarmee is er – in cumulatie met andere bronnen zoals de eveneens groeiende infrastructuur voor verkeer – voor veel Natura 2000-gebieden een veel te hoge stikstofdepositie. 'Te hoog', omdat zo de instandhoudingsdoelstellingen voor de natuur in die gebieden nooit behaald kunnen worden. Daarmee werd meer recent, wederom door gerechtelijke uitspraken, helder dat vanwege het Natura 2000-regime agrarische bedrijven rondom de betreffende gebieden (stikstofgevoelige gebieden zoals hoogveen en heidegebieden) niet kunnen uitbreiden.

De eerste reactie van de minister en de wetgever (met vooral een actieve rol van CDA en PvdA) was om het slot weer te openen door artikel 19kd in de Natuurbeschermingswet op te nemen: bedrijfsuitbreidingen die door het sluiten van een ander bedrijf en/of inzet van technologie per saldo niet leiden tot een verhoging van de depositie, mogen (voor wat betreft de stikstofaspecten) doorgang vinden. Dat deze al 'bestaande' belasting in samenhang met andere activiteiten zonder twijfel significante gevolgen voor het gebied oplevert en dat op deze manier technologie wordt ingezet om economische groei mogelijk te maken, geeft aan dat niet de natuurdoelstellingen maar het 'recht op ondernemen (incl. uitbreiden)' centraal staat. De bestuursrechter (ABRvS) past dit artikel regelmatig toe, waarmee het kennelijk van oordeel is dat het in overeenstemming is met het Europese recht. Ten onrechte omdat er zonder twijfel sprake is van een project, artikel 6, lid 3 van de Habitatrichtlijn dus van toepassing is, en de stikstofdepositie – ook al is deze niet hoger dan voorheen – als significant moet worden beschouwd in samenhang met de al bestaande te hoge belasting.

Om de spanning tussen natuur en economische ontwikkeling bij dit stikstofdossier nog verder te verminderen is de Programmatische Aanpak Stikstof (PAS) ontwikkeld. Door maatregelen te treffen (bijv. herstelmaatregelen in gebieden, generieke reductiemaatregelen) moet enerzijds helder worden dat (op langere termijn) de instandhoudingsdoelstelling voor de betreffende gebieden gehaald gaan worden, terwijl op korte termijn ruimte voor ondernemen (incl. nieuwe projecten) moet ontstaan. Het systeem is zonder twijfel slim en bovendien redelijk naar individuele ondernemers, maar ook nu bestaat het risico dat teveel stikstofruimte (ontstaan door het maatregelenpakket) wordt gereserveerd voor het bedrijfsleven. Al in een vroege fase werd het uitgangspunt geformuleerd dat zo'n 50% van de PAS-winst bestemd moest zijn voor de economie. Een vreemd uitgangspunt omdat het systeem alleen kan werken wanneer duidelijk is dat het behalen van de instandhoudingsdoelstellingen op gebiedsniveau niet in gevaar komt. Er is zelfs al een voorbeeld waarbij de provincie Overijssel via provinciaal beleid op de PAS vooruit wilde lopen en een bedrijfsuitbreiding met licht verhoogde depositie heeft vergund.²¹⁰ Deze vergunning is door de ABRvS niet in stand gelaten en zo moet de provincie wederom het beleid herzien.

Het voorbeeld is iets uitvoeriger besproken omdat het goed weergeeft hoe sterk de neiging

is om voorrang te verlenen aan de (op zich heel begrijpelijke) wens van het individu om activiteiten te ondernemen en uit te breiden en hoe moeilijk de overheid het heeft met cumulatieve gevolgen. Door niet eerder sterk overheidsbeleid te ontwikkelen, moet voor de PAS nu zo'n 120 miljoen euro worden uitgetrokken. Wanneer aan de PAS te veel ontwikkelruimte voor de economie wordt ontleend, gaat het bij de rechter (als het goed is) bovendien alsnog weer mis. In een veel vroegere fase de meer fundamentele oplossingen zoeken lijkt vaak geen optie te zijn omdat dit veelal een 'nee' tegen bepaalde menselijke gedragingen zou vereisen. Het recente PBL-advies 'Wissels omzetten', stelt ten aanzien van het stikstofdossier: "Alternatieve mogelijkheden om de gewenste milieukwaliteit wel te realiseren, blijven veelal buiten de discussie. Denk aan het maken van heldere (ruimtelijke) keuzes tussen veehouderij of natuur, het veerkrachtiger maken van natuurgebieden door het areaal te vergroten en de versnippering ervan te verminderen, of het beperken van de omvang van de intensieve veehouderij."²¹

vi. Passief karakter van instrumentarium – beperkt aandacht voor de rol van het recht bij actief herstel

Bovenstaande zwakke punten beperken naar mijn inzicht in aanzienlijke mate de effectiviteit van het natuurbeschermingsrecht. Daarbij speelt een belangrijke rol dat het instrumentarium voornamelijk 'passief' genoemd mag worden: de burger wil iets en de overheid toetst. Vanwege de bovenstaande kenmerken leidt dit systeem van toetsing vooral tot het afremmen van verslechtering. Actief beleid om natuurwaarden te laten herstellen en een gunstige staat van instandhouding te bereiken is daarmee essentieel. Het recht besteedt hier echter van oudsher weinig aandacht aan. De overheid heeft met de EHS natuurlijk wel degelijk stevig ingezet op een actieve benadering, maar het recente verleden heeft laten zien hoe kwetsbaar dit actieve overheidsbeleid is bij financiële krapte. Dit speelt ook bij actieve inzet voor kwetsbare soorten zoals weidevogels die van veel juridische instrumenten geen goede bescherming genieten. De wetgever lijkt huiverig te zijn dergelijk instrumentarium in de wet te verankeren. Het wetsvoorstel voor een nieuwe Natuurbeschermingswet bevat weliswaar wat meer instrumenten om offensief natuurbeleid te kunnen voeren, maar vrijwel al deze instrumenten zijn facultatief. Afhankelijk van de politieke samenstelling van het bestuur (rijk/provincie) zal dit instrumentarium dus wel of niet worden ingezet en bij weinig geld zal de aandacht al snel naar de door de wet verplichte taken vloeien.

4. Afsluiting: In de spiegel van de Inuit – inspiratie voor de toekomst van het natuurbeschermingsrecht

4.1 In de spiegel van de Inuit

In deze bijdrage is geprobeerd afstand te nemen van het actuele natuurbeschermingsdebat door een indruk te geven van enkele belangrijke verschillen tussen de traditionele

Inuitsamenleving en onze 'moderne' samenleving. Voor wat betreft de thema's a) mens-natuur-relatie, b) de plaats van het individu in de gemeenschap (met bijzondere aandacht voor het 'eigendomsconcept') en c) de intensiteit van natuurgebruik en accumulatie van individuele rijkdom, werden tussen beide samenlevingen grote verschillen geconstateerd die – naast andere factoren – ten grondslag liggen aan de milieu- en natuurproblematiek. De afstand tussen mens en natuur is sterk toegenomen. De spirituele rol van de natuur is nagenoeg verdwenen, we zijn ons in de loop der eeuwen steeds meer in een superieure positie ten opzicht van dieren en natuur gaan plaatsen en door de verstedelijking is ook fysiek de afstand tot de natuur enorm vergroot. Voorts is het onderdeel uitmaken van een gemeenschap op basis van verwantschap-relatie en samenwerking voor de directe overlevingskansen minder belangrijk geworden. Samenwerkingsstrategieën, gebaseerd op het belang van de gemeenschap, lijken niet meer te werken in een samenleving die zo omvangrijk is als de onze. Hoewel we nog steeds sociale wezens zijn en de grote meerderheid zich niet door pure hebzucht wil laten leiden, is accumulatie van materiële rijkdom op het niveau van het individu een centrale drijfveer geworden. Westerse economische theorieën, daarbij passende visies betreffende een terughoudende overheid en sociaal-psychologische factoren hebben dit proces aangedreven. Respect en status wordt in veel mindere mate afgemeten aan het belang van het individu voor de gemeenschap maar veeleer aan de mate waarin het individu zich in deze maatschappij kan redden en dat laatste wordt vooral afgemeten aan de mate van accumulatie van individuele rijkdom. Daarbij past een eigendomsconcept dat individueler, exclusiever en absoluter wordt gehanteerd en waarbinnen nog maar weinig ruimte bestaat voor het gemeenschappelijke belang. Al met al is het min of meer een ongeschreven uitgangspunt geworden dat een individu (of bedrijf) maximale vrijheid, of zelfs het recht, heeft om het eigen belang na te streven door activiteiten te ondernemen.

Deze ontwikkelingen, in samenhang met de groei van de bevolking, technologie-ontwikkeling en andere factoren, hebben geleid tot een samenleving waarin veel in dienst staat van individuele materiële verrijking en waarin de accumulatie van negatieve gevolgen voor natuurwaarden aanzienlijk is. Omdat met name die cumulatieve gevolgen als ongewenst worden aangemerkt en het inzicht is gegroeid dat hiermee ook het fundament van het menselijk bestaan langzaam maar zeker wordt aangetast, is in de loop van de vorige eeuw een grote hoeveelheid 'natuurbeschermingsrecht' ontwikkeld. Hoewel er diverse successen van effectieve juridische bescherming gevierd kunnen worden, is de effectiviteit over het geheel genomen zeer beperkt.

Vreemd is dit natuurlijk niet. De bovenstaande discussie geeft aan hoe diep bepaalde overtuigingen, die ten grondslag liggen aan grootschalige natuuraantasting, in ons westerse denken zijn geworteld. Een bredere herziening van die fundamentele overtuigingen ten behoeve van een transitie naar een groene samenleving is dan ook nodig. Zou het bijvoorbeeld niet interessant zijn om de kracht van de 'onderlinge vergelijking' tussen individuen (en bedrijven) in de symbolische samenleving, zoals Elchardus deze noemt,

aan te wenden voor een ‘vergroening’ van de economie en van consumentengedrag? ‘Je hoort er als bedrijf niet bij wanneer je vies bent.’ ‘Rij jij nog op benzine?’ Ook zijn er prachtige initiatieven waarbij juist het gemeenschappelijke belang en eigendom weer worden gekoppeld, juist ook op manieren die de duurzaamheid bevorderen.

4.2 Inspiratie voor de toekomst van het natuurbeschermingsrecht

Naast dit veel bredere maatschappelijke debat is het goed ons op de korte termijn bewust te zijn van de wijze waarop de bedoelde overtuigingen en kenmerken van onze maatschappij doorwerken in de ontwikkeling en uitvoering van het natuurbeschermingsrecht. De geconstateerde zwakke punten van het recht hebben verband met de kenmerken van onze samenleving en indien we de natuurproblematiek effectief willen aanpakken moeten we ook bereid zijn om deze zwakke plekken onder ogen te zien. Hoe deze zwakke plekken precies moeten worden aangepakt vraagt een meer gedetailleerd debat. Op basis van bovenstaande discussie kom ik tot 10 stellingen waarmee ik dit debat over de verbetering van het natuurbeschermingsrecht in Nederland hoop te kunnen prikkelen:

a. De overheid moet waarborgen dat kinderen de mogelijkheid hebben om de natuur te ervaren. Dit is gezond, leuk, spannend en vergroot de kans dat de generatie mensen die straks de maatschappij moet vormgeven een gunstigere grondhouding mens-natuur zal hebben.²¹² Hiertoe moet natuurkennis en natuurbeleving een betere plek krijgen in het onderwijssysteem, maar ook de directe toegankelijkheid van natuur voor kinderen in de directe omgeving is van belang. De rol van het recht vraagt hierbij ook expliciete aandacht omdat vrijblijvendheid veelal niet of maar tijdelijk werkt en geen structurele aandacht voor dit onderwerp waarborgt.

b. Bij de vormgeving van de wettelijke instrumenten voor natuurbescherming moet worden beseft dat de combinatie van een regime met veel afwegingsruimte zonder heldere grenzen en een marginaal toetsende rechter het beste recept vormt voor natuurverlies. Het algemene pleidooi dat vrijelijke of gelijke afweging van alle belangen, inclusief natuur, gewenst is moet worden verworpen. Dergelijke ruimte voor overheden werkt voor de natuur slecht omdat de korte termijnbelangen vrijwel altijd zwaarder wegen. Dit leidt tot een ‘salami-benadering’ (al is deze veelal niet bewust) waarbij er door cumulatie steeds meer natuur verdwijnt. Vooral voor de discussie over de positie van natuur binnen een toekomstige Omgevingswet is dit punt van groot belang.

c. Het Europese natuurbeschermingsrecht biedt de grootste kans op effectieve natuurbescherming en moet daarom ten volle worden omarmd. Biedt als overheid tijdig helderheid over waar de grenzen liggen voor menselijke ambities. ‘Verzet’ tegen Natura 2000 en soortenbescherming is achterhaald, kenmerkt de ‘achterblijvers’ en juist dit verzet tegen beter weten in leidt veelal tot jurisdisering en vertraging. De energie van dit debat kan beter worden geïnvesteerd in een gezamenlijke inzet om de natuurdoelstellingen

daadwerkelijk te realiseren, want hoe langer natuurwaarden in een slechte staat blijven verkeren, des te langer blijft het recht knellen.

d. De overheid moet in het licht van voorgaande punten aan ondernemers en burgers tijdig helderheid bieden in situaties waarin duidelijk is dat aan de menselijke ambitie grenzen moeten worden gesteld. In dergelijke situaties moet de overheid zich niet voortdurend in allerlei bochten wringen om toch geen ‘nee’ te hoeven verkopen, want het verleden (bijv. het stikstofdossier, de Westerscheldecasus, de mechanische kokkelvisserij in de Waddenzee) leert dat dit vaak schijnzekerheid voor bedrijven en burgers oplevert waarbij bovendien veel extra kosten moeten worden gemaakt voor extra onderzoek of herstel achteraf.

e. Het eigendomsrecht en met name de omgang met dit concept in relatie tot natuurwaarden vereist een gedegen herbezinning. Met name moet de vraag worden gesteld of gemeenschappelijk belangen en waarden (bijv. natuurwaarden) in de loop der tijd niet te zeer uit het privé-eigendom zijn verbannen. Nieuwe concepten waarbij natuurbescherming en eigendom hand-in-hand gaan (bijv. gebaseerd op erfdienstbaarheden, gezamenlijke aankoop van natuur door burgers,²¹³ e.d.) vragen nadere aandacht vanwege hun potentie om een positieve bijdrage te leveren aan natuurherstel.

f. Er is te veel ruimte voor de ‘waar een wil is komt een weg’-benadering. Een objectieve toets van de economische noodzaak van plannen en projecten moet vereist worden wanneer deze initiatieven een negatieve invloed hebben op natuurwaarden (ook buiten de EHS en Natura 2000).

g. De overheid moet sneller ingrijpen wanneer cumulatieve gevolgen het realiseren van natuurdoelstellingen en daarmee samenhangende milieudoelstellingen (waaronder de doelstellingen van de Kaderrichtlijn Water) in de weg staan. Dit vraagt om een goede fasering van doelstellingen, doorvertaling van deze doelstellingen naar bronbeleid en gedegen en transparante tussentijdse monitoring. Indien een programmatische aanpak gekozen wordt om een te grote cumulatieve belasting aan te pakken moet de aandacht niet alleen gericht zijn op het realiseren van economische ruimte en het voorkomen van verslechtering, maar ook daadwerkelijk op het gaan halen van de instandhoudingsdoelstellingen binnen een vooraf vastgestelde tijdsperiode.

h. Met het overwegend passieve instrumentarium van het huidige natuurbeschermingsrecht (vergunningen, ontheffingen) – in samenhang met de overige zwakke punten van dit recht – lijkt niet veel meer te kunnen worden bereikt dan het afremmen of stoppen van natuurverslechtering. Gezien de ongunstige staat van veel natuurwaarden in Nederland moet daarom instrumentarium worden ontwikkeld dat gericht is op een offensief natuurbeleid. Daarbij moet het niet alleen gaan om facultatieve instrumenten omdat er dan te weinig waarborgen zijn voor daadwerkelijke toepassing.

i. Bij de uitvoering van het voornoemde offensieve beleid kunnen ten behoeve van onder meer draagvlak en financiering creatieve arrangementen met of door het bedrijfsleven en andere actoren worden uitgedacht en vormgegeven. Deze aanpak krijgt op zowel nationaal²¹⁴ als provinciaal niveau²¹⁵ veel aandacht. Dat is goed voor draagvlak en voor de natuur en kan soms ook leiden tot betere uitkomsten en snellere resultaten. Wanneer dit spontaan en vrijwillig kan is dit prachtig. Onderzoek op andere beleidsterreinen geeft echter aan dat de overheid te vaak vertrouwt op het fenomeen dat de burger/het bedrijfsleven vanzelf initiatief neemt wanneer de overheid daarvoor ruimte biedt (zgn. ‘onbevleete burgerschap’-zie hierboven). Gezien de in deze bijdrage geschetste kenmerken van onze maatschappij ligt dit risico ook zeker op de loer voor wat betreft het natuurbeleid. Ook kan blijken dat het enthousiasme van tijdelijke aard is. Daarom is samenwerking en creativiteit uitstekend, maar moet offensief beleid niet geheel afhankelijk worden van de vrijwilligheid van de burgers en van bedrijven. Offensief beleid (herstel) is immers geen leuk extraatje, geen kersje op de taart, maar is uiteindelijk bepalend voor de vraag of er straks een rijke biodiverse en mooie natuur overblijft voor toekomstige generaties. Ook is het van groot belang om belangrijke natuurwaarden weer in een gunstige staat van instandhouding te laten verkeren en daarmee te voldoen aan internationaal- en Europeesrechtelijke verplichtingen en dat is uiteindelijk wel degelijk een overheidsverantwoordelijkheid.

j. De hiervoor genoemde actieve bescherming zal met name ingezet moeten worden ten behoeve van het herstel van natuurwaarden die er slecht voorstaan of sterk achteruit gaan, maar vergeet niet ook het algemene een goede juridische bescherming te bieden. Daarbij kan voorlopig niet vertrouwd worden op een zorgplicht maar is meer specifieke regelgeving vereist.

4.3 Tot slot: Daadkracht en draagvlak

Het voorgaande laat alle ruimte voor meer samenwerking met bedrijven en andere actoren want het is geweldig wanneer een ieder een bijdrage wil leveren aan een rijkere en robuustere natuur. Dat kan hier en daar heel goed door vervlechting van uiteenlopende functies, zoals natuurbescherming, waterbeheer, recreatie, het realiseren van een goed ondernemersklimaat, etc. Om die kansen te zien en te benutten is samenwerking – waar de Staatssecretaris stevig op lijkt in te willen inzetten – heel belangrijk. Dit behoeft een sterke overheid (sterker dan tot op heden) ten behoeve van natuurbescherming echter niet uit te sluiten. Gebaseerd op de zwakke kenmerken van het recht en de vermoedelijke ‘historische roots’ van deze kenmerken ligt het accent van de bovenstaande stellingen op die sterkere overheidsrol. Het gaat daarbij, afhankelijk van de onderwerpen, om een regievoerende overheid (bijv. ten behoeve het realiseren van belangrijke natuurdoelstellingen), een faciliterende overheid (bijv. ten behoeve van initiatieven van burgers en bedrijven om natuurwaarden te realiseren of te beschermen), een belonende overheid (bijv. voordeel

bieden voor groene bedrijven bij overheidsaanbestedingen en belastingen), een grenzen stellende overheid (het hoofdthema van deze bijdrage) en een handhavende overheid. Dit pleidooi voor een sterke overheid zou vrij eenvoudig kritiek kunnen krijgen van al diegenen die zeggen dat de maatschappij niet ‘maakbaar’ is. De gedachte dat de mens de omgeving kan ‘maken’ of ‘bepalen’ is behoorlijk Inuit-vreemd. In Nederland hebben we ook zo onze beperkingen, maar kijkt u maar eens om u heen: vrijwel alles in ons landje is door mensenhanden gemaakt of beïnvloed. Juist door die maakbaarheid van alles is er veel natuur verloren gegaan en enkele van de achterliggende processen en ‘krachten’ werden hierboven beschreven. Bij de Inuit was het bewaken van “een balans van geven en nemen, delen en reciprociteit”²¹⁶ essentieel. We kunnen er eenvoudigweg niet omheen dat wij in onze samenleving door de beschreven overtuigingen en processen een zwaar accent hebben gelegd op het ‘nemen’. Het stellen van harde grenzen aan dit nemen is van enorm belang om de cumulatieve gevolgen van het geen ‘nee’ kunnen zeggen in te perken. Dit vraagt natuurlijk een daadkrachtige overheid, ook wanneer dit inhoudt dat mensen in hun ambitie worden beperkt. Zoals Minister Kamp het mooi kan verwoorden:

“Ik snap dat mensen eigen belangen hebben, maar ik verwacht van de mensen daar en van de bestuurders dat zij ook oog zullen hebben voor het algemene landelijke belang. Dat is namelijk ook hun belang.”²¹⁷

Jammer is dat dit citaat niet over natuurbescherming gaat, maar over schaliegaswinning.²¹⁸ Het laat echter wel zien dat daadkracht bij de overheid – en specifiek bij het Ministerie van Economische Zaken waaronder tegenwoordig ook natuur moet worden begrepen – bestaat. Te hopen is dat dit – naast interessante maatschappelijke coalities voor natuurbescherming – ook een kenmerk zal zijn van de natuurnvisie die begin 2014 te verwachten is.

Dankwoord:

De auteur wil graag zijn dank uitspreken aan Willem Rasing en Cunera Buijs, antropologen die veel tijd in Inuit-gemeenschappen hebben doorgebracht in respectievelijk Noord-Oost Canada en Oost-Groenland. Gesprekken met hen en hun commentaar op een eerdere versie van deze bijdrage waren zeer waardevol. Een zelfde woord van dank gaat uit naar mijn collega-juristen, waaronder Anna Meijknecht en Floor Fleurke. Tot slot ben ik de organisatoren van de Westhofflezing, Riyan van den Born en Joop Schaminee, bijzonder erkentelijk voor de prettige samenwerking, voor de gedegen redactieslag op de bovenstaande tekst, en, in bredere zin, voor het jaarlijks organiseren van de Westhofflezing.

- 1 Zie de uitleg van L. Kaplan, Director Alaska Native Language Centre, University of Alaska Fairbanks, beschikbaar op <http://www.uaf.edu/anlc/resources/inuit-eskimo/>: Inuit betekent 'people'. Er werd tot voor kort aangenomen dat Eskimo 'eater of raw meat' betekent en omdat het een niet-inheemse naam betrof werd deze niet gebruikt in Canada en Groenland. In deze bijdrage wordt de naam Inuit gebruikt, al hadden gemeenschappen in Alaska geen moeite met of juist een voorkeur voor de naam Eskimo.
- 2 T. Lemaire, 'De Indiaanse houding tegenover de natuur. Indiaanse ecologie als uitweg uit onze milieucrisis?', in: W. Achterberg en W. Zweers (red.), *Milieucrisis & Filosofie; westers bewustzijn en vervreemde natuur*, Ekologische Uitgeverij, Amsterdam, 1984, pp. 171-188.
- 3 Idem, p. 177.
- 4 Idem, p. 177. Gewezen kan daarbij ook worden op de publicaties van Jared Diamond: *De derde chimpansee; evolutie en toekomst van het dier dat mens heet*, Het Spectrum, 2001; en *Ondergang*, Het Spectrum, 2009. Zie ook Clive Ponting, *A Green History of the World. The Environment and the Collapse of Great Civilizations*, Penguin, 1993.
- 5 Voor wat betreft de beschrijvingen ten aanzien van de westerse maatschappij bouwt dit document voort op mijn inaugurele rede: K. Bastmeijer, *Ieder voor zich en de natuur voor ons allen. Over de relatie tussen mens en natuur en de toekomst van het natuurbeschermingsrecht*, Boom Juridische Uitgevers, Den Haag, 2011.
- 6 W. H. Oswalt, *Bashful No Longer. An Alaskan Eskimo Ethnohistory, 1778-1898*, Norman/London: University of Oklahoma Press 1990, 35.
- 7 F. Boas, *The Eskimo of Baffin Land and Hudson Bay: from Notes Collected by George Comer, J. S. Mutch, and E. J. Peck*, Bulletin of the American Museum of Natural History, Vol. XV, part I (New York: published by order of the Trustees, American Museum of Natural History, 1901), beschikbaar via <http://northernwaterways.com/library/content/view/34/49/>, p. 119.
- 8 Zie o.a. B. Sonne, 'The Acculturative Role of Sea Woman. Early Contact Relations between Inuit and Whites as Revealed in the Origin Myth of Sea Woman', *Man & Society* nr. 13, 1990.
- 9 Zie o.a. H. Rink en F. Boas, Eskimo Tales and Songs, *The Journal of American Folklore*, Vol. 2, No. 5 (April-June 1889), 123-131, at 127-128, available at <http://www.jstor.org/stable/533321>, en N.I. Wardle, The Sedna Cycle: A Study In Myth Evolution, *American Anthropologist* 1900, vol. 2: 568-580, available at <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1525/aa.1900.2.3.02a00100/pdf>. Wardle verwijst naar Boas, "The Central Eskimo," Bureau of Ethnology Sixth Annual Report PL. II, Smithsonian Institution, 1888. Zie ook Boas, *The Eskimo of Baffin Land and Hudson Bay*, noot 7, p. 119 e.v. en pp. 163-165. Zie ook A. McElroy, *Nunavut Generations: Change and Continuity in Canadian Inuit Communities*, (Long Grove: Waveland Press 2008), pp. 45-47, eveneens verwijzend naar Boas. Voor een Groenlandse versie, gebaseerd op een mytheccollectie van Rasmussen, zie A. Roepstorff, 'Clashing cosmologies: Contrasting knowledge in the Greenlandic fishery', in A. Roepstorff & N. Bubandt & K. Kull (eds), *Imagining Nature. Practices of Cosmology and Identity* (Aarhus: Aarhus University Press 2003), beschikbaar op <http://www.pet.au.dk/~andreas/pages/Files/Clashing%20cosmologies.pdf>.
- 10 In een door J. Mutch uitvoerig beschreven versie afkomstig van Cumberland Sound trouwt de jonge vrouw eerst met een hond (die daarvoor overigens een rood-wit gestippelde steen was): zie Boas, *The Eskimo of Baffin Land and Hudson Bay* noot 7, pp. 163-165. Zie ook p. 119 e.v.
- 11 In sommige versies wordt de stormvogel niet gedood en veroorzaakt deze vogel zelf de storm.
- 12 Boas, *The Eskimo of Baffin Land and Hudson Bay*, noot 7, 119.
- 13 Zie McElroy, *Nunavut Generations: Change and Continuity in Canadian Inuit Communities*, noot 9. Over de relevantie van Sedna en taboes vandaag de dag schrijft McElroy (p. 47): "Today, Inuit are Christians and do not consider Sedna a goddess anymore. Yet elements of the myth persist in carvings, weavings, and prints, and the value of respect for sea animals endures. Meat, blubber, and skin should never be wasted, but rather must be used and shared with others. When a hunter shoots or harpoons a seal, he exclaims "Maamianaak" ("I am sorry" or "it is regrettable") to convey humble gratitude." Rasing wijst er op dat 'spijt' niet goed past bij de overtuiging van de Inuitjager dat de jacht een morele plicht van Inuit betreft: "de dieren bieden zich aan (als prooi) om geschoten te worden; het is een geschenk, een gift, en die mag je eigenlijk niet weigeren te aanvaarden" (persoonlijke communicatie Willem Rasing, 22 augustus 2013). Zie hieronder.
- 14 Boas, *The Eskimo of Baffin Land and Hudson Bay*, noot 7, 120.
- 15 Persoonlijke communicatie Willem Rasing, 22 augustus 2013.
- 16 Boas, *The Eskimo of Baffin Land and Hudson Bay*, noot 7, 120. H. Brody en vele anderen beschrijven het geloof in taboes ook als kenmerk van veel jager-verzamelaar-samenlevingen: "failure to show the necessary respect for animals or to observe important taboes can result in hunger and sickness." Zie H. Brody, *The Other Side of Eden. Hunter-gatherers, Farmers, and the Shaping of the World*, (London: Faber & Faber, 2001), p. 118.
- 17 K. Rasmussen, *Intellectual Culture of the Iglulik Eskimos*, Report of the Fifth Thule Expedition 1921-1924, vol. 7, Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, Copenhagen, 1929, pp. 55-56. Zie o.a. W. C.E. Rasing, *Too Many People. Order and Nonconformity in Iglulingmiut Social Process, Recht en Samenleving*, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1994. Zie ook de vele interessante andere boeken die gevonden worden wanneer dit citaat met 'google books' wordt gezocht.
- 18 Boas, *The Eskimo of Baffin Land and Hudson Bay*, noot 7, 121 en 128. Zie ook R. F. Spencer, *The North Alaskan Eskimo. A Study in Ecology and Society*, Smithsonian Institution, Bureau of American Ethnology, Bulletin 171 (Washington: United States Government Printing Office, 1959), p. 265.
- 19 Boas, *The Eskimo of Baffin Land and Hudson Bay*, noot 7, p. 124. Voor een voorbeeld van een legende die de heerschappij van Sedna over zeedieren en de rol van de sjamaan beschrijft, zie ook pp. 240-241.
- 20 E. W. Hawkes, *The Labrador Eskimo*, (Ottawa: Government Printing Bureau, 1916), <http://www.scribd.com/doc/103691281/Hawkes-Ernest-William-The-Labrador-Eskimo-1916> en http://openlibrary.org/books/OL251980M/The_Labrador_Eskimo, pp. 126-127.

- 21 Zie bijvoorbeeld N. Wardle, 'The Sedna Cycle: A Study in Myth Evolution', *American Anthropologist* 2 (1900), pp. 568-580. Volgens Wardle was de Sedna-mythe niet bekend in Alaska en de Mackenzie-reeg (p. 569).
- 22 Het betreft een citaat van de Netsilik-vrouw, afkomstig van K. Rasmussen en opgenomen in G. van der Steenhoven, *Leadership and Law among the Eskimos of the Keewatin District, Northwest Territories*, dissertatie, (Rijswijk: Uitgeverij Excelsior, 1962), p. 20. (Van der Steenhoven verwijst naar (Rasmussen 1929: 206ff), maar dit jaartal komt niet overeen met de opgenomen bibliografie.)
- 23 Idem, p. 20-21.
- 24 Spencer, *The North Alaskan Eskimo*, noot 18, pp. 264-265.
- 25 Boas, *The Eskimo of Baffin Land and Hudson Bay*, noot 7, p. 120. Zie ook Rasing, *Too Many People*, noot 17, pp. 69-74.
- 26 Brody, *The Other Side of Eden*, noot 16, p. 132.
- 27 Boas, *The Eskimo of Baffin Land and Hudson Bay*, noot 7, p. 120.
- 28 Persoonlijke communicatie Willem Rasing, 22 augustus 2013.
- 29 Zie o.a. A. Baliki, *The Netsilik Eskimo*, New York: The Natural History Press, 1970, p. 105. Zie ook R. W. Park, 'Size counts: the miniature archaeology of childhood in Inuit societies', *Antiquity*, 1 June 1998. http://www.thefreeibrary.com/_print/PrintArticle.aspx?id=20912874.
- 30 Idem. Zie ook <https://www.itk.ca/about-Inuit>.
- 31 Hawkes, *The Labrador Eskimo*, noot 20, p. 113.
- 32 Boas, *The Eskimo of Baffin Land and Hudson Bay*, noot 7, pp. 120-121 en 124-125.
- 33 Zie S. Wells, *De akkers van Pandora*, Uitgeverij Contact B.V., 2010.
- 34 OVT-serie 'De lange weg naar Darwin', zie noot 15, aflevering 2, interview met Wietske Prummel.
- 35 Zie P. Cliteur, 'De filosofie van dierenrechten', in: J. Braeckman, B. de Reuver en T. Vervisch, red., *Ethiek van DNA tot 9/11*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2005, pp. 135-159. <http://media.leidenuniv.nl/legacy/De%20filosofie%20van%20de%20dierenrechten.pdf>. De verklaring voor de "ontdagschikte positie van het dier in de westerse cultuur" zoekt Cliteur (p. 8) in "de dominantie van het joods-christelijke wereldbeeld dat een alliantie was aangegaan met een dominante lijn in de antieke filosofie: de rationalistische traditie". Cliteur wijst op de passages van Aristoteles (384-322 v.Chr.) in zijn *Politica*. Aristoteles stelt in hoofdstuk VIII van het eerste boek: "It is evident then that we may conclude of those things that are, that plants are created for the sake of animals, and animals for the sake of men; the tame for our use and provision; the wild, at least the greater part, for our provision also, or for some other advantageous purpose, as furnishing us with clothes, and the like." Zie Aristoteles, *The Politics, A Treatise on Government*, vertaling uit het Grieks door W. Ellis, London & Toronto, J.M Dent & Sons Ltd. / New York, E. P. Dutton & Co, first issue 1912, reprinted 1919, 1923, 1928, beschikbaar op <http://www.gutenberg.org/files/6762/6762-h/6762-h.htm>.
- 36 J. Hallebeek, *Quia Natura Nichil Privatum, Aspecten van de eigendomsvraag in het werk van Thomas van Aquino* (1225-1274) (dissertatie), Gerard Noodt Instituut, Nijmegen 1986.
- 37 Idem, p. 37. Zie ook noot 15 op p. 47: Thomas van Aquino verwijst naar Psalm 8:8 en *Politica* van Aristoteles.
- 38 Thomas van Aquino, *Summa Theologiae (Secunda secundae, Q.66, eerste artikel)*, vertaling in Hallebeek 1986, zie noot 36, p. 81. Engelse vertaling beschikbaar op <http://libby.com/file/241193/x9i922yqg6.html>.
- 39 Hallebeek 1986, zie noot 36, pp. 37-38.
- 40 OVT-serie 'De lange weg naar Darwin', afl. 14, interview met Frits van Oostrom. Zie ook D. van der Meulen, *Het bedwongen bos. Nederlanders & hun natuur*, Uitgeverij Sun, Amsterdam 2009, zie noot 47, pp. 32-34.
- 41 Zie E. Jorink, *Het 'Boeck der Natuere': Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods schepping 1575-1715*, Primavera Pers, Leiden, 2006, p. 8.
- 42 Zie voor de diverse onderscheiden grondhoudingen o.a. W. Zweers, *Participeren aan de natuur; ontwerp voor een ecologisering van het wereldbeeld*, Jan van Arkel, Amsterdam 1995 en meer recent, R.J.G. van den Born, *Thinking Nature. Everyday philosophy of nature in the Netherlands*, proefschrift, Radboud Universiteit Nijmegen, 2007.
- 43 Kees Bastmeijer, *Ieder voor zich en de natuur voor ons allen*, noot 5.
- 44 Lynn White Jr., 'The Historical Roots of Our Ecological Crisis', 155 *Science* (March 1967), 1203-1207. Een reprint uit 1974 'with discussions of St. Francis', (Harper and Row, New York 1974) is beschikbaar op http://www.siena.edu/ellard/historical_roots_of_our_ecologic.htm. Zie ook B. A. Minteer and R. E. Manning, An Appraisal of the Critique of Anthropocentrism and Three Lesser Known Themes in Lynn White's "The Historical Roots of Our Ecological Crisis", *Organization Environment* 18 (2005), 163-176, beschikbaar op <http://oae.sagepub.com/cgi/reprint/18/2/163>.
- 45 T.H.M. Verbeek, 'Mechanistische filosofie: Descartes en Spinoza', p. 37, beschikbaar op: <http://igitur-archive.library.uu.nl/sg/2007-1115-200507/3-mechanis.pdf>.
- 46 Zie Forum Filosofie, <http://www.forumfilosofie.nl/ff%205h%20p1%20reader%205.html>.
- 47 Prof. dr. H. C. Moll, 'Mens en natuur duurzaam geketend: hulpbronnen ten dienste van duurzame productie en consumptie', Oratie uitgeproken op 15 november 2005 te Groningen, beschikbaar op: <http://redes.eldoc.uu.rug.nl/FILES/root/2005/h.c.moll/Moll.pdf>.
- 48 Th. Verbeek, Nederlandse vertaling van René Descartes, *Discours de la methode* (Jean Maire, Leiden, 1637), zesde druk, Boom klassiek, Amsterdam, 2002, p. 83. Zie ook Forum Filosofie: <http://www.forumfilosofie.nl>.
- 49 K. Raes, 'Rechten van dieren of een juridisch statuut voor beschermenswaardige goederen? De natuur als ethisch object', in: R. Foqué en S. Gutwirth (red.), *Vraagstukken van milieurechtelijke begripsvorming*, Gouda Quint, 2000, pp. 311-341, pp. 317-318.
- 50 H. Achterhuis, *Het rijk van de schaarste. Van Thomas Hobbes tot Michel Foucault* (Amsterdam: Ambo, pp. 231-232. Achterhuis legt uit dat Rousseau juist "het oude beeld van de natuur als rijke schenker van overvloed" benadrukt (p. 231).
- 51 Idem, p. 233.

52 Idem. Achterhuis stelt dat volgens Ullrich “een eerste voorbeeld [...] voor de hoge waardering van de arbeid die de westerse wereld zal gaan kenmerken” te vinden is bij Georg Agricola’s boek over de mijnbouw (12 delen, 1556).

53 Zie ‘Bulletin of the World Health Organization. Urbanisation and Health’, beschikbaar op <http://www.who.int/bulletin/volumes/88/4/10-010410/en/>.

54 Zie voor een interessant artikel over dit onderwerp, M Drenthen, ‘De wilde natuur en verlangen naar andersheid’, in B. Voorsluys (red.), *Zwijgende natuur. Natuurervaring tussen betovering en onttovering*, Zoetermeer 2002, p. 65-86, beschikbaar op <http://home.xmsnet.nl/drenthen/publicaties/wilde-natuur-en-andersheid.pdf>.

55 J. P. Thijssen, *Natuurbescherming en Landschapsverzorging in Nederland*, Wereldbibliotheek N.V., Amsterdam, 1946, p. 90.

56 Zie R. van den Born, ‘Ervaringen in de natuur kun je niet organiseren’ (opinie), Trouw, 16 maart 2007, beschikbaar op <http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1389736/2007/03/16/Van-den-Born-Ervaringen-in-de-natuur-kun-je-niet-organiseren-opinie.dhtml>. Van den Born benadrukt het belang van vrijheid voor kinderen om zelf, ongeleid, de natuur te verkennen: “Natuur, al is het maar een klein bosje of een wild veldje, moet bereikbaar zijn voor kinderen. We moeten kinderen niet naar de natuur brengen, maar natuur naar de kinderen.”

57 Zie het initiatief ‘Ieder kind heeft recht op natuur’, beschikbaar op <http://www.iederkindheeftrechtopnatuur.nl/right-for-nature/child-rights/>.

58 Stephen Moss, ‘Natural Childhood, National Trust 2012, beschikbaar op: <http://www.nationaltrust.org.uk/document-1355766991839/>, p. 4. Zie de bronnen waarnaar verwezen wordt in voetnoot 9 van dit Engelse rapport.

59 Idem, p. 5. Zie ook K. Both, ‘Aardkinderen, Leven met en leren over de natuur’, *De Wereld van het Jonge Kind*, oktober 2005; korte weergave beschikbaar op: <http://www.ruimtevoordejeugd.nl/>.

60 S. Moss citeert in zijn onderzoek (p. 17) M. Maudsley, ‘Children’s Play in Natural Environments’, Children’s Play Information Service Factsheet no. 10, National Children’s Bureau, 2007: “Widespread evidence suggests that the strongest environmental sensitivities in adulthood stem from childhood experiences of unstructured play in natural environments, including interactive (potentially damaging) activities.” Zie ook H. Jippes, ‘Miljoenen kinderen mogen niet meer ‘lekker buiten spelen’. Kwalijk want: wie de natuur niet leert kennen, zal haar later niet beschermen’, NRC, 22 mei 2012, beschikbaar op: <http://indevrijenatuur.nl/wp-content/uploads/2012/06/Artikel-over-natuurbeleving-en-concentratie-bij-kinderen.pdf>. Zie ook Thijssen, *Natuurbescherming en Landschapsverzorging in Nederland*, noot 60, p. 94: “Eens N.J.N.-er blijft N.J.N.-er.” Zie ook het persoonlijke verhaal van Herman van Veen, beschikbaar op <http://www.iederkindheeftrechtopnatuur.nl/ambassadeur-herman-van-veen/>.

61 S. Lester en M. Maudsley, *Play, Naturally. A review of children’s natural play*, published for Play England by the National Children’s Bureau, 2007, beschikbaar op <http://www.playengland.org.uk/media/130593/play-naturally.pdf>, p. xiv. Zie ook p. 49: “Research indicates that playing in natural spaces is important for developing environmental awareness,” waarbij o.a. verwezen wordt naar: R. Bixler, M. Floyd, en W. Hammit, ‘Environmental Socialization: Quantitative tests of the childhood play hypothesis’, *Environment and Behaviour*, Vol. 34, no. 6 (2002), pp. 795–818; en N. Wells, en K. Lekies, ‘Nature and the Life Course: Pathways from childhood nature experiences to adult environmentalism’, *Children, Youth and Environments*, 16(1) (2006), pp. 1–24, beschikbaar op: http://promiseofplace.org/research_attachments/Wells2006NatureandtheLifeCourse.pdf.

62 Wells en Lekies, ‘Nature and the Life Course’, noot 61, p. 1 (abstract). Zie ook pp. 12-13.

63 Zie Brody, *The Other Side of Eden*, noot 16, 118: “Another feature of the hunter-gatherer way of life is a deep respect for individual decisions.”

64 Van der Steenhoven, *Leadership and Law among the Eskimos of the Keewatin District*, noot 22, p. 18. Van der Steenhoven verwijst naar J. Gabus, *Vie et Coutumes des Esquimaux Caribou*, Lausanne, 1944, 37-43. Zie ook Brody, *The Other Side of Eden*, noot 16, 118: “A hunt leader does not instruct others to follow or to take any particular direction. The expert makes his or her decision known; others then make their decisions, following or not as each prefers.”

65 Zie onder meer Hawkes, *The Labrador Eskimo*, noot 20, p. 114: “In one thing the Eskimo child has the advantage over white children. He is never punished. On the other hand, I have never seen an Eskimo child disobey. The feeling between children and parents appears to be one of mutual respect and goodwill.”

66 Spencer, *The North Alaskan Eskimo*, noot 18, 160.

67 Idem.

68 Zie ook Brody, *The Other Side of Eden*, noot 16, 118.

69 A. Stairs, ‘Self-Image, World-Image: Speculations on Identity from Experiences with Inuit’, *Ethos*, Vol. 20, No. 1 (maart 1992), 116-126, beschikbaar op <http://www.jstor.org/stable/640453>, 123. Zie voor Oost-Groenland ook W. Thalbitzer, *The Ammassalik Eskimo. Contributions to the Ethnology of the East Greenland natives*, Second Part, Reitzels Forlag, Kopenhagen, 1941, pp. 571-739, beschikbaar op http://openlibrary.org/books/OL23276073M/The_Ammassalik_Eskimo, p. 642: “The principle of mutual aid, then, is strong and vigorous in this community, and fraternity is vigorously active in all the conditions of everyday life.”

70 Boas, *The Central Eskimo*, noot 9, 579.

71 Zie ook Spencer, *The North Alaskan Eskimo*, noot 18, p. 162.

72 Het is niet zo dat de jacht altijd gezamenlijk plaatsvond. Zie o.a. Oswalt, *Bashful No Longer*, noot 6.

73 Van der Steenhoven, *Leadership and Law among the Eskimos of the Keewatin District*, noot 22, 19.

74 Zie o.a. Spencer, *The North Alaskan Eskimo*, noot 18, pp. 163-165 en Van der Steenhoven, *Leadership and Law among the Eskimos of the Keewatin District*, noot 22, pp. 25-40. Spencer maakt onderscheid tussen individueel gevangen dieren waarbij geen verdeling plaatsvindt, en gemeenschappelijk gevangen dieren, ten aanzien waarvan verdelingsregels bestonden. Van den Steenhoven maakt onderscheid tussen verdeling van jachtdieren tijdens de jacht (een zaak van de jagers) en verdeling van voedsel binnen de gemeenschap (‘inside the camp’ – een zaak van de vrouwen).

75 Zie bijvoorbeeld Boas *The Central Eskimo*, noot 9, p. 582: “When a seal is brought to the huts everybody is entitled to a share of the meat and blubber, which is distributed by the hunter himself or carried to the individual huts by his wife. This custom is only practiced when food is scarce. In time of plenty only the housemates receive a share of the animal.”

76 Van der Steenhoven, *Leadership and Law among the Eskimos of the Keewatin District*, noot 22, p. 38.

77 Persoonlijke communicatie met Cunera Buijs.

78 Persoonlijke communicatie met Cunera Buijs en Willem Rasing; Van der Steenhoven, *Leadership and Law among the Eskimos of the Keewatin District*, noot 22, p. 46.

79 Van der Steenhoven, *Leadership and Law among the Eskimos of the Keewatin District*, noot 22, pp. 47-48. Spencer beschrijft ‘hardere’ eigendomsrechten in Noord Alaska (periode 1952-53), waar lenen bijvoorbeeld uitdrukkelijk onderworpen was aan goedkeuring van de eigenaar. Zie Spencer, *The North Alaskan Eskimo*, noot 18, 147-150.

80 Spencer, *The North Alaskan Eskimo*, noot 18, 277: “Such supernatural songs were regarded as property. They were both inherited and purchased.” Volgens Van der Steenhoven kon dit eigendom niet geërfd worden, maar Spencer geeft voor Zuidelijk Alaska voor wat betreft ‘supernatural songs’ van sjamaans het tegendeel aan.

81 Van der Steenhoven, *Leadership and Law among the Eskimos of the Keewatin District*, noot 22, p. 47. Zie voor Oost-Groenland ook William Thalbitzer, *The Ammassalik Eskimo*, noot 69, pp. 640-641.

82 Van der Steenhoven, *Leadership and Law among the Eskimos of the Keewatin District*, noot 22, p. 47.

83 W. Thalbitzer, *The Ammassalik Eskimo*, noot 69, p. 639.

84 Hawkes, *The Labrador Eskimo*, noot 20, p. 25.

85 Zie o.a. Kleivan, ‘The Eskimos of Northeast Labrador’, noot 126, p. 28. Zie voor Oost-Groenland ook W. Thalbitzer, *The Ammassalik Eskimo*, noot 69, p. 638: “Hunting-grounds are common property, both those on sea and those on land.”

86 Opgemerkt moet wel worden dat in het moderne Groenland door de overheid wel langdurige leasecontracten voor de winning van minerale rijkdommen worden afgegeven. Daarmee bestaat juridisch geen eigendomsrecht, maar de facto wel, terwijl ook de gedolven rijkdommen worden toegeëigend.

87 Hugo de Groot, *Mare Liberum*, Elsevier, Leiden 1609, p. 14, beschikbaar op: http://www.kb.nl/galerie/mareliberum/browse/index_1.html. Zie N. Schrijver en V. Prislán, *From Mare Liberum to the Global Commons: Building on the Grotian Heritage*, Grotiana 30 (2009) 168–206.

88 Idem, p. 14. De Groot verwijst vervolgens naar Horatius die dit standpunt bevestigt, zie pp.14-15.

89 J. Hallebeek, *Quia Natura Nichil Privatum*, noot 36, p. 40.

90 Idem, p. 40.

91 Idem, p. 87-91. De citaten betreffen passages van Van Aquino’s *Summa Theologiae, Secunda secundae*, Q.66, tweede artikel, vertaling in Hallebeek 1986, zie noot 36, p. 87.

92 Idem, pp. 40, 82 en 89.

93 Hugo de Groot, *Mare Liberum*, zie noot 87, p. 16.

94 Idem, p. 16.

95 Zie D. C. Snyder, ‘Locke on Natural Law and Property Rights’, in T. Brooks, *Locke and Law, Philosophers and Law series*, Ashgate Hampshire, 2007, pp. 3-30, p. 15.

96 John Locke, *Two Second Treatises of Government*, gepubliceerd in 1690, beschikbaar op <http://libertyonline.hypermall.com/Locke/second-second-frame.html>, Hoofdstuk 25: “The earth and all that is therein is given to men for the support and comfort of their being. And though all the fruits it naturally produces, and beasts it feeds, belong to mankind in common, as they are produced by the spontaneous hand of Nature, and nobody has originally a private dominion exclusive of the rest of mankind in any of them, as they are thus in their natural state, yet being given for the use of men, there must of necessity be a means to appropriate them some way or other before they can be of any use, or at all beneficial, to any particular men.”

97 R. Lesaffer, ‘Argument from Roman Law in Current International Law’, *European Journal of International Law*, Vol. 16 (2005), nr. 1, pp. 25-58; Lesaffer verwijst in noot 63 (p. 41) naar *The Digest of Justinian*, vertaling A. Watson, 1998, Instituten 2.1.12.

98 Idem, p. 41.

99 Idem, pp. 40-41.

100 Idem, pp. 40-45.

101 Zie Schrijver en Prislán 2009, zie noot 87, p. 172.

102 Hugo de Groot, *Mare Liberum*, zie noot 87, p. 16.

103 Schrijver en Prislán 2009, zie noot 87, 172-173. Hugo de Groot, *Mare Liberum*, zie noot 87, pp. 18-19.

104 Zo stelde Marcianus (tweede eeuw), geciteerd door Spruit: “Volgens het natuurrecht zijn de volgende zaken aan allen gemeen: de lucht, de wateren, de stromende zee, en daardoor de stranden van de zee.” Zie J.E. Spruit, *Cunabula iuris: elementen van het Romeinse privaatrecht*, Kluwer, Deventer 2001, p. 198. Zie ook P. Prows, ‘Tough love: The Demise of UNCLOS Property Law (and What Is to Be Done About It)’, 42 *Texas International Law Journal*, pp. 241-309.

105 T. Brooks, *Locke and Law, Philosophers and Law series*, Ashgate Hampshire, 2007, p. xv.

106 Zie bijvoorbeeld de discussie over het laten staan en beschermen van bepaalde oude bomen in agrarisch land in het kader van het landinrichtingsproject ‘De Hilver’: M.Hendriks adviserend lid in Landinrichtingscommissie de Hilver, oktober 2009, beschikbaar op: <http://www.hilvarenbeek.nl/index.php?simaction=content&mediumid=1&pagid=581&stukid=28685> : “Ons college heeft ook besloten dat alle bomen die risicovol in het landschap komen staan een fysieke bescherming dienen te krijgen zodat behoud op lange termijn gegarandeerd is. Met een duurzaam hekwerk rondom de boom op veilige afstand heeft de eigenaar dan een verminderde opbrengst want tot 2 mtr uit de kroon van de boom kan geen gewas gezaaid worden. Voor

behoud van de boom en de mindere opbrengst ontvangt ie dan een tegemoetkoming uit genoemde regeling. En waar het die bewerking betreft, de kavels worden dusdanig groot dat zulks geen probleem hoeft te zijn.”

107 De provincies zijn momenteel dit beleid tegen het licht aan het houden. Volgens de auteur zijn de ontheffingen die worden afgegeven om het nulbeleid invulling te geven in strijd met het recht. Met het beperken van het wild zwijn tot twee gebieden kan niet worden gezegd dat voldaan wordt aan de wettelijke voorwaarde dat met de ontheffing de staat van instandhouding niet in gevaar mag worden gebracht. Zie K. Bastmeijer en W. van Vliet, ‘De ‘staat van instandhouding’ van het wild zwijn in Nederland. Een juridisch-ecologische analyse betreffende het ‘nulbeleid’’, Tilburg, 4 oktober 2012.

108 Zie het ‘Ganzenakkoord’ van de G7, 21 mei 2013. <http://www.fauna-beheereenheid.nl/gelderland/Diersoorten/Ganzenakkoord%20Q%26A.pdf>.

109 J.M. Baveco, D. Kleijn, H.J. de Lange, D.R. Lammertsma, B. Voslamber en Th.C.P. Dick Melman, ‘Populatiemodel voor Grauwe Gans; enkele scenarioberekeningen voor aantalsregulatie Grauwe Gans. Wageningen’, Alterra, Alterra-rapport 2445, Wageningen, 2013. <http://content.alterra.wur.nl/Webdocs/PDFFiles/AlterraRapporten/AlterraRapport2445.pdf>, p. 45.

110 P. de Beer gebruikt de toenemende milieuregulering juist als voorbeeld van overheidsregulering waarbij de keuzevrijheid van het individu juist is beperkt. Zie De Beer, Individualisering zit tussen de oren, in: J.W. Duyvendak en M. Hurenkamp (red.), Kiezen voor de kudde, Jaarboek Tijdschrift voor de Sociale Sector (Amsterdam: Uitgeverij Van Genneep, 2004), beschikbaar op pp. 18-36, 11-12.

111 Bastmeijer, *Ieder voor zich en de natuur voor ons allen*, noot 5.

112 Met dank aan Louwrens Hacquebord en Maarten Loonen van het Aretisch Centrum voor een interessante emailwisseling over dit onderwerp.

113 Zie A. Roepstorff, ‘Thinking with Animals’, Sign Systems Studies 29-1 (2001), 203-218.

114 W. H. Oswalt, *Bashful No Longer*, noot 6, 35: “Through propitiation hunters were able to harvest the physical bodies of the species involved without destroying their souls. Thus the death and rebirth of people and animals were integrated through the belief system of these Eskimos.” Een vergelijkbare uitleg is te vinden in de bespreking van de Sedna mythe door Boas en anderen.

115 Persoonlijke communicatie Rasing, 22 augustus 2013.

116 Spencer, *The North Alaskan Eskimo*, zie noot 18, p. 268.

117 Idem, pp. 268-269.

118 Idem, p. 269.

119 Roepstorff, ‘Thinking with Animals’, noot 113, p. 211.

120 Idem.

121 Zie voor uitvoerige bespreking en voorbeelden, *Rasing, Too Many People*, noot 17.

122 Spencer, *The North Alaskan Eskimo*, zie noot 18, p. 276.

123 Idem, p. 267.

124 Idem, p. 266.

125 H.P. Steensby, *An anthropogeographical study of the origin of the Eskimo culture*, Kopenhagen, 1916. 188 pp. http://openlibrary.org/books/OL13994056M/An_anthropogeographical_study_of_the_origin_of_the_Eskimo_culture, p. 72.

126 H. Kleivan, ‘The Eskimos of Northeast Labrador. A History of Eskimo - White Relations 1771-1955’, Norsk Polarinstittutt Skrifter Nr. 139 (Oslo: Norsk Polarinstittutt 1966). http://brage.bibsys.no/npolar/bitstream/URN:NBN:mobilbys_brage_18503/1/Skrifter139.pdf, pp. 53-54.

127 Hawkes, *The Labrador Eskimo*, noot 20, pp. 85-86.

128 Zie de discussie hieronder betreffende de werken van Adam Smith. Zie o.a. Kleivan, ‘The Eskimos of Northeast Labrador’, noot 126, p. 50: “Although the relation between the various occupations is different today from what it was 100-150 years ago, the tendency to occupational specialization has been kept within narrow limits. During the summer practically everyone is a fisherman. And despite the fact that some men were more interested than others in hunting fur-bearing animals, they were not in a position to give up sealing.” Zie ook p. 66.

129 Emailwisseling Maarten Loonen, Aretisch Centrum.

130 Persoonlijke communicatie Rasing, 22 augustus 2013.

131 Spencer, *The North Alaskan Eskimo*, noot 18, p. 162. Zie voor de Inuit in Zuidwest Alaska ook Oswalt, *Bashful No Longer*, noot 6, p. 33: “Some men became such highly successful providers that their families did not require all the food they had available. These men gained honor at home and abroad by hosting both social and religious events during which they shared their food with others.”

132 Zie ook Brody, *The Other Side of Eden*, noot 16, p. 118. Zie ook Achterhuis, *Het rijk van de schaarse*, noot 50, p. 251: “In de primitieve samenleving die Sahllins beschrijft, bevestigt de machtige juist vaak zijn macht door zijn rijkdommen weg te schenken.” (Achterhuis verwijst naar Sahllins, *Stone Age Economics*, London: Tavistock, 1974, p. 205).

133 Achterhuis, *Het rijk van de schaarse*, noot 50, pp. 262-263.

134 Zie o.a. J. L. Briggs, *Never in Anger*, Harvard University Press, 1970.

Voor een aantrekkelijk geschreven boekbespreking, zie F. G. Vallee, *Arctic* 24 (1971), pp. 238-239. <http://aretic.synergiesprairies.ca/arctic/index.php/arctic/issue/view/173>.

135 Voor een oude opname van een trommeldans uit Groenland, zie <http://www.youtube.com/watch?v=MSRCU5qrzmqw>.

136 Spencer bespreekt meerdere ‘golven’ van westerse invloeden en daarmee gepaard gaande geld-stromen in Noord Alaska, waaronder de opkomst van de pelshandel aan het eind van de eerste wereldoorlog. Zie Spencer, *The North Alaskan Eskimo*, zie noot 18, p. 36.

137 Thom Brooks, *Locke and Law*, Philosophers and Law series, Ashgate Hampshire, 2007, p. xv.

138 Idem, p. xvi: Brooks stelt: “We can only have as much property as we can enjoy”. Het citaat van John Locke is afkomstig

uit ‘Two Treatises of Government, The Second Treatise’, gepubliceerd in 1690, paragraaf 31, gedeeltelijk (maar inclusief deze paragraaf) beschikbaar op <http://history.hanover.edu/courses/excerpts/111locke1.html>.

139 Brooks 2007, zie noot 104, p. xvi.

140 C.B. MacPherson, *The Political Theory of Possessive Individualism* – Hobbes to Locke, Oxford/New York: Oxford University press 1962), p. 204.

141 Zie ook Stephanie A. Bell, John F. Henry and L. Randall Wray, *A Chartist Critique of John Locke's Theory of Property, Accumulation, and Money: or, is it Moral to Trade Your Nuts for Gold?*, Review of Social Economy, Vol. LXII, No. 1 (Maart 2004), 51-65, beschikbaar op: <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/0034676042000183826>.

142 Achterhuis, *Het rijk van de schaarse*, noot 50, p. 38. Achterhuis verwijst naar John Locke’s *Two Treatises of Government, The Second Treatise*, noot 138, paragrafen 48 en 49. Zie paragraaf 49: “Find out something that hath the use and value of money amongst his neighbours, you shall see the same man will begin presently to enlarge his possessions.”

143 Idem.

144 A. Smith, Glasgow Edition of the Works and Correspondence Vol. 1 The Theory of Moral Sentiments [1759], online Library of Liberty: Glasgow Edition of the Works and Correspondence Vol. 1, beschikbaar op http://files.libertyfund.org/files/192/Smith_0141-01_EBK_v6.0.pdf, p. 203.

145 Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Edited by S. M. Soares. MetaLibri Digital Library, 29th May 2007, p. 562.

146 B. van Heerikhuizen over Adam Smith en Bernard de Mandeville, beschikbaar op: <http://www.youtube.com/watch?v=ASwMy1JvSsY>.

147 B. Mandeville, *The Fable of the Bees: or, Private Vices, Public Benefits*, 2 vols., (with a Commentary Critical, Historical, and Explanatory by F.B. Kaye0, (Indianapolis: Liberty Fund, 1988), beschikbaar op http://oll.libertyfund.org/index.php?option=com_staticxt&staticfile=show.php?title=1863&Itemid=27. Vertaald in het Nederlands door A. C. Jansen: *De fabel van de bijen*, (inleidingen van H. Maas en A. C. Jansen), Lemniscaat, 2008.

148 Van Heerikhuizen, zie noot 146.

149 Achterhuis, *Het rijk van de schaarse*, noot 50, p. 214.

150 Zie onder meer J. B. Wight, ‘Adam Smith and Greed’, *Journal of Private Enterprise*, Vol. XXI (2005), pp. 46-58, beschikbaar op http://journal.aapee.org/index.php/Fal2005_4, en voor het Nederlands debat o.a. E. van Damme, ‘Adam Smith verdient respect’, *Tijdschrift voor het Economisch Onderwijs*, 2003/5, beschikbaar op <http://www.tilburguniversity.edu/webwrijs/files/center/vdamme/smith.pdf>.

151 Wight, ‘Adam Smith and Greed’, noot 150, p. 56.

152 Zie E. van Damme, ‘Adam Smith verdient respect’, noot 150, p. 3. Zie voor het belang van de “maatschappelijke verhoudingen tussen mensen” in de discussie over materialisme ook Achterhuis, *Het rijk van de schaarse*, noot 50, pp. 226-227.

153 Idem.

154 T. Veblen, *The Theory of the Leisure Class. An Economic Study of Institutions*, Macmillan Company, New York, 1899, editie van 1909 vrij beschikbaar op <http://www.gutenberg.org/files/833/833-h/833-h.htm>, hoofdstuk 2 ‘Pecuniary Emulation’ (geen pag. nummers vanwege htm-versie).

155 Idem.

156 Idem.

157 Idem.

158 Idem.

159 Idem.

160 Idem, hoofdstuk 4, ‘conspicuous consumption’.

161 A. B. Trigg, ‘Veblen, Bourdieu, and Conspicuous Consumption’, *Journal of Economic Issues*, Vol. 35, No. 1 (Maart, 2001), pp. 99-115, beschikbaar op <http://www.jstor.org/stable/4227638>.

162 C. de Dreu, *Verbinden als sociaal dilemma*, Idee, april 2010, pp. 10-13, p. 11.

163 Idem, p. 12.

164 Idem, p. 13. Zie ook A. Derks, ‘Ieder voor zich’, Individualisme tussen burgerlijke ideologie en maatschappelijk ressentiment, beschikbaar op: http://www.vub.ac.be/TOR/main/publicaties/downloads/t2000_9.pdf, p. 3: Derks stelt dat onderzoek heeft uitgewezen dat juist lager opgeleide mensen “een sterke affiniteit met het [utilitair] individualisme” vertonen, iets dat hij “paradoxaal” noemt “omdat lager opgeleiden, vanwege hun zwakke positie op de arbeidsmarkt, sterk aangewezen zijn op de solidariteitsmechanismen in onze samenleving.” Ook zijn onderzoek lijkt te wijzen op een keuze gebaseerd op angst de dupe te worden: “In een samenleving “waar alles draait om geld en macht” en waar solidariteit en naastenliefde geen geldige criteria meer zijn, moet men zijn eigenbelang nastreven. Tegen deze achtergrond krijgt het streven naar eigenbelang een imperatieve status, maar geenszins de status van een moreel ideaal” (p. 4).

165 De Dreu, *Verbinden als sociaal dilemma*, noot 162, p. 13.

166 M. Elchardus, ‘De symbolische samenleving en de stille bestuurder’, lezing beschikbaar op http://www.denhaag.pvda.nl/oud/Dreeslezing_Marc_Elchardus_2003.pdf. “Alle samenlevingen, zonder uitzondering, sturen het gedrag van hun leden” (p. 4) en hoewel deze sturing minder plaatsvindt vanuit traditionele instituties (bijv. de kerk), wordt het individu in de keuze sterk gestuurd door media, reclame, e.d. Het individu denkt vrije keuzes te maken maar doet dat in feite helemaal niet. Hiermee is sprake van een standaardisering van gedrag, waarmee van individualisering geen sprake is. Dit werkt door op vele thema’s maar dus ook op de wens de nieuwste iPhone te willen hebben. Zie ook P. Giesen, Interview met M. Elchardus, ‘We zijn een symbolische samenleving’, Volkskrant, 24 november 2012, beschikbaar op <http://www.rijnland-weblog.nl/wp-content/uploads/2012/11/1696-VOK-1393121-Elchardus.pdf>.

- 167 Zie Wight, 'Adam Smith and Greed', noot 150.
 168 Zie o.a. Van Heerikhuizen, noot 146.
 169 Zie Wight, 'Adam Smith and Greed', noot 150.
 170 *Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment*, Stockholm 1972, <http://www.unep.org>.
 171 Idem, preambule, paragraaf 6. Zie ook paragraaf 1 van de preambule.
 172 Idem, preambule paragraaf 6 en de Principes 1, 2 en 4.
 173 'Overeenkomst inzake watergebieden van internationale betekenis' (Ramsar Verdrag of Wetland Verdrag), Ramsar, 1971, beschikbaar via: <http://www.ramsar.org>.
 174 Verdrag inzake de bescherming van het cultureel en natuurlijk werelderfgoed, Parijs, 16 november 1972, beschikbaar op: <http://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf>.
 175 Verdrag inzake internationale handel in bedreigde dier- en plantensoorten (CITES, Verdrag van Washington), Washington, 3 maart 1973, beschikbaar via <http://www.cites.org>.
 176 Verdrag inzake de bescherming van trekkende wilde diersoorten (Verdrag van Bonn), Bonn, 23 juni 1979, beschikbaar via <http://www.cms.int>.
 177 Verdrag inzake het behoud van wilde dieren en planten en hun natuurlijk leefmilieu in Europa (Verdrag van Bern), Bern, 19 september 1979, beschikbaar op: <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/104.htm>.
 178 UN General Assembly Resolution 37/7 and Annex: World Charter for Nature (Natuurhandvest), 28 oktober 1982.
 179 Idem, Annex, preambule, derde alinea.
 180 P. Birnie, A. Boyle en C. Redgwell, *International Law & the Environment*, Oxford University Press, Oxford 2009, p. 50.
 181 World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*, Oxford, 1987.
 182 Verdrag inzake Biologische Diversiteit, Rio de Janeiro, 5 juni 1992.
 183 Zie o.a. de 'Agreement on the Conservation of Albatrosses and Petrels', Kaapstad, 1 februari 2001, <http://www.acap.aq>, en de 'Agreement on the Conservation of Gorillas and their Habitat', Parijs, 24 oktober 2007, <http://www.cms.int>.
 184 Voor een discussie over deze ontwikkeling: H. van der Windt en E. Knechtger, Inheemse wilde diersoorten in de Nederlandse wetgeving tussen 1860 en 1995: bestrijding, benutting of bescherming?, in: Jaarboek voor ecologische geschiedenis 2004. Mensen en dieren in het verleden, Vereniging voor Ecologische Geschiedenis, 2004 en Bastmeijer, Ieder voor zich en de natuur voor ons allen, noot 5.
 185 Zie K. Bastmeijer, Natuurbeschermingsrecht als 'wereldrecht': Succes verzekerd?, 85 Nederlands Juristen Blad (NJB), nr. 1 (8 januari 2010), pp. 34-39.
 186 Zie voor wat betreft de belangrijkste natuurbeschermingsverdragen o.a. K. Baakman, *Testing times: The effectiveness of Five International Biodiversity-Related Conventions*, Wolf Legal Publishers, 2011.
 187 Balans van de Leefomgeving 2012, Bureau voor de Leefomgeving, Den Haag, 2012, beschikbaar op <http://themasites.pbl.nl/balansvandeleeftomgeving/2012/landelijk-gebied>.
 188 Idem.
 189 P. Birnie, A. Boyle en C. Redgwell, *International Law & the Environment*, noot 180.
 190 'Bald Eagle Protection Act' van de Verenigde Staten van Amerika, wet van 8 juni 1940, Ch. 278, 54 Stat. 250 (codified as amended at 16 U.S.C. §§ 668-668d), beschikbaar op <http://www.animallaw.info/statutes/stus16usc668.htm>.
 191 Zie onder meer A. Trouwborst, 'Seabird Bycatch, Deathbed Conservation or a Precautionary and Holistic Approach?', 11 Journal of International Wildlife Law & Policy 4, (2008), pp. 293-333.
 192 Staatssecretaris Bleker miskende daarmee niet alleen dat het Europese recht slechts als 'minimum-bescherming' van natuur in lidstaten is bedoeld, maar bovendien dat veel bestaande beschermde natuurmonumenten een belangrijke functie hebben in het realiseren van Europeesrechtelijke natuurdoelen die Nederland moet realiseren. Zie hierover voor wat betreft de habitattypen met name M.E.A. Broekmeyer, R.J. Bijlsma en W. Nieuwenhuizen, Beschermde natuurmonumenten: stand van zaken en toekomstige bescherming, Alterra-rapport 2132, Alterra, Wageningen, 2011.
 193 H. Doremus, 'The Special Importance of Ordinary Places', 23 Environmental Law & Policy Journal 3 (1999), beschikbaar op: <http://scholarship.law.berkeley.edu/facpubs/511>.
 194 Idem, p. 4.
 195 A. Buijs, F. Langers, T. Mattijssen en I. Salverda, 'Draagvlak in de energieke samenleving: van acceptatie naar betrokkenheid en legitimatie', Alterra-rapport 2362, Wageningen, oktober 2012, beschikbaar op <http://www.wageningenur.nl/nieuws-wageningen-ur/Show/veel-draagvlak-voor-natuur-maar-barsten-zichtbaar.htm>.
 196 Zie bijvoorbeeld de weinig overtuigende oproep van A. Dijkhuizen, bestuursvoorzitter van de Wageningen University, om de keuze inzake wel of geen plofkip eten aan de consument over te laten, beschikbaar op <http://www.nevedi.nl/nieuws/columnoverzicht/blog/?blogId=cda8aa2-5bfe-4d98-8d7e-cfe274b9ede>: "De afweging tussen meer welzijn enerzijds of minder aanslag op grond en grondstoffen en minder uitstoot aan broeikasgassen anderzijds, moet iedereen voor zichzelf maken. Keuzevrijheid van mensen is een groot goed."
 197 M. Hurenkamp en M. Rooduijn, 'Kleinschalige burgerinitiatieven in perspectief', in P. Dekker en J. de Hart (red.) Vrijwilligerswerk in meervoud (pp. 197-215). Zie ook E. Tonkens, 'De bal bij de burger. Burgerschap en publieke moraal in een pluriforme, dynamische samenleving, Rede, 10 november 2006. <http://dare.uva.nl/document/199875>.
 198 Zie ook de bijdrage van Jan van Groenendaal in deze uitgave.
 199 Afdeling Bestuursrechtspreek Raad van State, 2 mei 2012, 201105967/1/R1, paragraaf 2.22.1, beschikbaar op www.rechtspraak.nl.
 200 De Afdeling besteedt geen enkele aandacht aan de jarenlange achteruitgang van de gruttopopulatie in Nederland, het grote belang van Nederland voor deze soort en de verplichtingen op grond van met name het Verdrag van Bern en artikel 3 van de Vogelrichtlijn. In overweging 2.58.6. wordt het beroep van Milieudefensie op artikel 3, eerste lid, van de Vogelrichtlijn

- met een veel te groot gemak afgedaan door enkel te wijzen naar de vooraf niet gewaarborgde compensatiemaatregelen van het concrete project: "de Afdeling [ziet] gelet op hetgeen in het voorgaande is overwogen ten aanzien van de compensatie van weidevogelleefgebied, geen aanleiding voor het oordeel dat het plan zich niet verdraagt met die zorgplicht."
 201 Zie de brief van de VNG, 'Reactie op kabinetsvisie Stelselherziening Omgevingsrecht', 12 april 2012, beschikbaar op http://www.vng.nl/files/vng/Documenten/actueel/brieven/kabinet/2012/20120412_Kabinet_FLO-U201200582.pdf.
 202 Zie ook S. Buitelaar, 'Meer keuzevrijheid gemeenten in omgevingswet', interview met F. de Zeeuw, Binnenlands Bestuur, 13 september 2012, beschikbaar op <http://www.binnenlandsbestuur.nl/ruimte-en-milieu/nieuws/meer-keuzevrijheid-gemeenten-in-omgevingswet.8501387 lynk>.
 203 Bastmeijer, *Ieder voor zich en de natuur voor ons allen*, noot 5.
 204 'VVD: geen Natura 2000 op zee.' Visserijnieuws, 12 april 2013, beschikbaar op: <http://visserijnieuws.punt.nl/content/2013/04/VVD-geen-Natura-2000-op-zee>.
 205 Voortzetting van de behandeling van het wetsvoorstel Wijziging van de Natuurbeschermingswet 1998 en de Flora- en faunawet in verband met uitbreiding van de werkingssfeer van beide wetten naar de exclusieve economische zone (32002), 13 juni 2012, beschikbaar op www.overheid.nl.
 206 Overigens zien we dit ook bij andere partijen dan de 'usual suspects': Zo stelt het meest recente verkiezingsprogramma van de PvdA in Schermer (p. 3): "Te strakke regelgeving van Natura 2000 en de plannen van de provincie mogen de bedrijven nabij de Eilandspolder niet belemmeren in hun normale ontwikkeling."
 207 Zie voor het verzet van de CDA-fractie in deze provincie bijvoorbeeld: <http://www.cda.nl/overijssel/actueel/toon/cda-komt-in-actie-voor-ondernemers-in-wierdense-vel/>.
 208 Zie voor een voorbeeld: F. Schravensande, 'Next checkt: 'Spechten houden rondweg tegen'', 27 november 2012, beschikbaar op: <http://www.nrcnext.nl/blog/2012/11/27/next-checkt-spechten-houden-rondweg-tegen/>.
 209 Zo de Nota van Antwoord inspraakprocedure aanwijzing Natura 2000-gebieden, november 2007, p. 63: "Veel ondernemers vinden dat bestaand gebruik ongehinderd moet kunnen doorgaan, zonder vergunningplicht of andere restricties." Zie anno 2013 ook de website van VNO-NCW: "Voor VNO-NCW blijft belangrijk dat de beheerplannen meer ruimte geven aan economische ontwikkelingen en de vergunningenlast beperkt wordt."
 210 ABRvS, 26 juni 2013, kenmerk 2013Z11818/2013D27411, beschikbaar op www.rechtspraak.nl. Zie de brief aan Tweede Kamer van de Staatssecretaris d.d. 16 juli, waarin zij deze uitspraak toelicht en aangeeft dat de uitspraak voor het kabinet "een bevestiging [is] van het grote belang van een spoedige inwerkingtreding van de PAS."
 211 PlanBureau voor de Leefomgeving, 'Wissels omzetten. Bouwstenen voor een robuust milieubeleid voor de 21e eeuw', Publicatienummer 427, Den Haag, PBL, 2013, p. 48.
 212 Zie het hierboven reeds genoemde project 'Ieder kind heeft recht op natuur', noot 57.
 213 Zie bijvoorbeeld het verkennende rapport J. Oldenburger en P. Jansen, 'Nieuwe Malebossen. Concept voor een nieuwe financieringsvorm voor het beheer van bestaande bossen en de aanleg van nieuwe bossen', Probos, op verzoek van het InnovatieNetwerk, InnovatieNetwerk – rapport 11.2.278, Utrecht, november 2011, beschikbaar op http://www.probos.nl/home/pdf/Rapport_Nieuwemalebossen.pdf. Een rapportage van de uitkomsten van proefprojecten is binnenkort te verwachten.
 214 Zie o.a. de Brief van de Staatssecretaris van Economische Zaken aan de Tweede Kamer over de voorlopige uitkomsten van de Natuurtop, vergaderjaar 2012–2013, 33 576, nr. 5, beschikbaar op <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/dossier/33576/kst-33576-5?resultIndex=1&sorttype=1&sortorder=4>.
 215 Zie bijv. het Brabantse beleidsplan 'Uitnodigend Groen - Integrale provinciale natuur- en landschapsvisie 2012-2022', beschikbaar op <http://www.brabant.nl/layouts/sublayouts/-/media/136616B1342645FF88DDEC36718F2C1A.pdf>, hoofdstuk 3.
 216 Persoonlijke communicatie Cunera Buijs, 28 augustus 2013.
 217 'Kamp doet beroep op lokale bestuurders in schaliegasdebat', NU.nl, 26 augustus 2013, beschikbaar op: <http://www.nu.nl/politiek/3559566/kamp-doet-beroep-lokale-bestuurders-in-schaliegasdebat.html>.
 218 Idem. In het betreffende interview sloot de Minister prachtig aan bij wat ons allen in deze westerse samenleving drijft: "Het zijn ook hun kinderen, familie en vrienden die er belang bij hebben dat we de economische mogelijkheden van het land benutten en de koopkracht en de welvaart ondersteunen." Zie ook 'Kabinet noemt schaliegas veilig, NU.nl, 26 augustus 2013, beschikbaar op <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/schaliegas>: "De koopkracht van de gewone Nederlander kan wel een steuntje gebruiken."